Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

Bc. Pavlína Niklová

Výzkum pohřbívání Židů v českých zemích s využitím metod archeologické antropologie

Diplomová práce

Olomouc 2022

Vedoucí diplomové práce:
Mgr. Daniel Soukup, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou práci na téma *Výzkum pohřbívání Židů v českých zemích s využitím metod archeologické antropologie* vypracovala samostatně a uvedla jsem v ní předepsaným způsobem všechny použité zdroje.

V Olomouci dne 4. 5. 2022 Podpis …….

Poděkování

Moc ráda bych poděkovala vedoucímu této diplomové práce, Mgr. Danielu Soukupovi, Ph.D., za vedení mé práce, cenné rady a připomínky, povzbudivý přístup a motivaci (smích radosti). Nakonec bych chtěla poděkovat svému příteli, rodině a přátelům za podporu nejenom při psaní této práce, ale i během celé doby mého studia.

Obsah

Úvod **1**

1 Pohřbívání Židů z pohledu archeologické antropologie **3**

1.1 Pohřební ritus 4

1.1.1 Příprava těla 6

1.1.2 Pohřební šat 7

1.1.3 Pohřební schránka 11

1.1.4 Pohřební výbava 12

1.1.5 Hrob 18

2 Výzkum středověkých židovských pohřebišť **21**

2.1 Exhumace 21

2.2 Etika a aspekty výzkumu židovských pohřebišť 23

3 Analýza odkrytých židovských pohřebišť v českých zemích **26**

3.1 Praha – Bartolomějská ulice 26

3.2 Plzeň 29

3.3 Brno 30

3.4 Slavkov u Brna 31

4 Prostějov **35**

4.1 Topografie pohřebiště 36

4.2 Poloha kosterních pozůstatků 37

4.3 Pohřební schránky 38

4.4 Pohřební výbava 38

4.5 Osteologický materiál 41

4.5.1 Demografická struktura 43

4.5.2 Zastoupení pohlaví 44

4.5.3 Odhad tělesné výšky 45

4.5.4 Zachovalost kosterních pozůstatků 46

4.5.5 Chrup 47

4.5.6 Anatomické variety a patologie kosterních pozůstatků 49

4.5.6.1 Anatomické variety 49

4.5.6.2 Patologie 51

5 Praha – Židovská zahrada **58**

5.1 Vladislavova ulice č.p. 1477, ppč. 759 60

5.2 Vladislavova ulice č.p. 1390, ppč. 759 60

5.3 Vladislavova ulice č.p. 1390/II, ppč 759 a č.p. 76/II, ppč. 753 60

5.3.1 Topografie pohřebiště ... 62
5.3.2 Poloha kosterních pozůstatků ... 63
5.3.3 Pohřební schránky ... 64
5.3.4 Pohřební výbava ... 65
5.3.5 Osteologický materiál ... 67
5.3.5.1 Demografická struktura ... 68
5.3.5.2 Zastoupení pohlaví ... 69
5.3.5.3 Odhad tělesné výšky ... 69
5.3.5.4 Chrup ... 70
5.3.5.5 Anatomické variety a patologie kosterních pozůstatků ... 71
5.4 Vladislavova ulice č.p. 52, ppč. 758 ... 73
5.4.1 Topografie pohřebiště ... 74
5.4.2 Poloha kosterních pozůstatků ... 74
5.4.3 Pohřební schránky ... 74
5.4.4 Pohřební výbava ... 75
5.4.5 Osteologický materiál ... 75
5.5 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 a 2384/2 ... 77
5.5.1 Topografie pohřebiště ... 77
5.5.2 Poloha kosterních pozůstatků ... 78
5.5.3 Pohřební schránky ... 78
5.5.4 Osteologický materiál ... 78
5.6 Domovní blok mezi ulicemi Spálená, Purkyňova, Vladislavova, Charvátova, ppč. 724/1, 725/1 atd. ... 79
5.6.1 Topografie pohřebiště ... 79
5.6.2 Poloha kosterních pozůstatků ... 80
5.6.3 Pohřební schránky ... 80
5.6.4 Pohřební výbava ... 80
5.6.5 Osteologický materiál ... 80
5.7 Jungmannova ulice č.p. 26, ppč. 710 ... 81
5.7.1 Topografie pohřebiště ... 81
5.7.2 Poloha kosterních pozůstatků ... 82
5.7.3 Pohřební schránky ... 82
5.7.4 Pohřební výbava ... 83
5.7.5 Osteologický materiál ... 83
5.7.5.1 Demografická struktura ... 84
5.7.5.2 Zastoupení pohlaví ... 84
5.7.5.3 Chrup ... 85

5.7.5.4 Anatomické variety a patologie kosterních pozůstatků..... 85
5.8 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 – výzkum I 85
5.9 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 – výzkum II 86
5.10 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 – výzkum III..... 87
6 Závěr 88
Seznam použitých zdrojů 94
Přílohy 103
Anotace 111
Annotation 112

Úvod

Rabínský judaismus věřící a očekávající, že po smrti nastává pro nesmrtelnou duši další život ve světě příštím (*olam ha-ba*), přikládá procesu umírání a samotné smrti velký význam. Židovský pohřební ritus je protkán řadou specifických tradic a zvyků, které mají rituálně připravit zemřelého nejen na posmrtný život, ale také na očekávaný příchod mesiáše a vzkříšení tělesné schránky.[1] Předložená diplomová práce *Výzkum pohřbívání Židů v českých zemích s využitím metod archeologické antropologie* se zabývá základy funerálních aktivit Židů v rámci židovské víry a poukazuje především na praktickou část pohřbívání z pohledu archeologické antropologie. Téma je zpracováno na pozadí archeologických odkryvů židovských pohřebišť provedených na území evropského kontinentu – oblast střední Evropy, se zaměřením zejména na aškenázský pohřební ritus.

V teoretické části práce budou shrnuty metodologické výzvy a charakteristické aspekty archeologických výzkumů židovských pohřebišť. Současně budou nastíněny i etické otázky vyvěrající z napětí mezi striktním halachickým zákazem manipulovat s těly pohřbených (exhumace) a archeologickými vykopávkami provedenými na našem území. Židovská víra opírající se o halachické zákony se k exhumaci[2] staví odmítavě a provádění tohoto úkonu ve většině případů zakazuje. Důvodem je především náboženské stanovisko, které hrobová místa a pohřbené lidské ostatky vnímá jako posvátné, a z toho důvodu jako nedotknutelné. S tím souvisí veškerý zákaz manipulace s hrobovými místy a kosterními pozůstatky včetně zamezení provádění jakýkoliv antropologických nebo forenzních analýz. Ne vždy tato omezení nabyla tak striktního charakteru a provedení antropologických rozborů bylo do určité míry při některých archeologických výzkumech uskutečněno, a to i se souhlasem rabínských autorit.

Primárním cílem diplomové práce je podat ucelený přehled o výzkumech odkrytých židovských pohřebišť v českých zemích z období středověku a raného novověku (Brno, Plzeň, Praha, Prostějov, Slavkov u Brna). Případová studie rozdělená do dvou kapitol se bude především zabývat provedenými záchrannými archeologickými

[1] Víra v nesmrtelnost duše, příchod mesiáše a vzkříšení z mrtvých je součástí tzv. Rambamových Třinácti článků víry (*Šloša asar ikarim*).
[2] Vyjmutí lidských ostatků z místa jejich pohřbení.

výzkumy v oblasti bývalého středověkého židovského pohřebiště (Židovská zahrada) v Praze a záchrannému archeologickému výzkumu raně novověkého židovského hřbitova v Prostějově. Na pražské a prostějovské výzkumy bude nahlíženo zejména skrze archeologické nálezové zprávy a antropologické posudky kosterních nálezů vypracované příslušnými archeologickými institucemi, které terénní práce nebo antropologická ohledání prováděly.

Dílčími cíli práce bude rozbor a analýza pohřebního ritu a jeho zvyklostí v rámci proběhlých odkryvů židovských pohřebišť s ohledem na topografické studie pohřebiště, způsob uložení a orientace těl či popis jednotlivých specifik hrobových jam. Práce se zaměří i na obsah nalezeného hřbitovního mobiliáře s přihlédnutím k druhům milodarů a pohřební výbavy v hrobových jámách. Podstatná část je pak věnována antropologické analýze osteologického materiálu s cílem předložit ucelené shrnutí získaných dat z hlediska demografické struktury nalezených kosterních pozůstatků, zastoupení pohlaví, přítomnosti anatomických variet a skeletálních patologických změn.

Účelem této práce je taktéž poukázat na doplňující a mnohdy i opomíjené možnosti vycházející z archeologického studia židovského pohřebního ritu, který se promítá v nemalé míře i do našeho povědomí o každodenním životě zkoumané skupiny ve středověku a raném novověku. Nálezy nejrůznějších předmětů, které jsou součástí pohřební výbavy, studium patologických změn na kosterních pozůstatcích, analýza souboru zvyklostí v rámci celého pohřebního ritu – to všechno slouží jako klíčový zdroj při sestavování obrazu života jednotlivých židovských komunit z historického, sociálního, antropologického, medicínského a nutričního hlediska. Získané údaje nám pak pomáhají rozšiřovat povědomí o životě židovské komunity v daném období.

Z výše popisovaných důvodů by mělo být ke každému dalšímu možnému realizovanému archeologického výzkumu židovského pohřebiště přistupováno jako k obrovské a jedinečné příležitosti, která nám umožňuje pochopit život Židů z mnoha dalších aspektů. Získané informace skrze archeologické výzkumy by se tak měly stát neodmyslitelnou součástí při studiu židovských komunit. Zároveň je však potřeba přistupovat k archeologickému výzkumu židovských pohřebišť citlivě a hledat vzájemnou synergii s ohledem a respektem k náboženským pravidlům judaismu.

1 Pohřbívání Židů z pohledu archeologické antropologie

Smrt a pohřbívání představují nedílnou součást životního cyklu člověka. Tak jako v ostatních kulturách a náboženstvích, tak i v judaismu se proces pohřbívání řídí určitými předepsanými náboženskými pravidly a předpisy, která se ale do jisté míry mohou různými tradicemi a rituály oblastně lišit. Obecně ale péče o umírající a zemřelé, pohřbívání a s tím spojené období truchlení má své zákonitosti ukotvené nejenom v Hebrejské bibli (Tanach), ale pravidla židovského pohřebního ritu byla ustanovená taktéž i rabínskými zákony – *halachou*. Židovské pohřební zvyky zaznamenává halachický kodex zvaný *Šulchan Aruch* ("Prostřený stůl") v traktátu *Jore Dea*. Zde se mimo jiné nachází i texty o tom, jak se má se zemřelým zacházet, jakým způsobem vést přípravu na jeho pohřbení apod.[3]

Péči o nemocné, umírající a zemřelé má na starosti spolek zvaný Chevra kadiša (do češtiny lze přeložit jako svatý spolek nebo svaté bratrstvo).[4] Jedná se o velmi významnou a důležitou židovskou charitativní organizaci, jejíž kořeny sahají až do pozdního středověku a raného novověku.[5] Pokud se zaměříme výhradně na české země, svatý spolek byl založen v Praze již roku 1564, kdy byla sepsána první ustanovení (*takanot*) zakladatelem pražského spolku Eliezerem Aškenazim. Zajímavostí je, že pozdější ustanovení byla redigována rabim Jehudou Löw ben Becalelem (známějším pod zkratkou Maharal), a ta pak sloužila jako předloha pro ostatní organizace stejného či podobného zaměření v celé Evropě.[6] Být řádným členem Chevry kadišy bylo čestnou výsadou a rovněž samotné členství plnilo i nejvyšší micvu.[7] Členové svatého spolku provázeli zesnulého po duchovní a praktické stránce na jeho cestě od jeho skonu, přes přípravu těla k rituální očistě a doprovázeli ho až na hřbitov, kde zemřelého pohřbili podle židovské tradice.

[3] BIS, Wojciech; WIĘCKOWSKI, Wiesław. Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych. *ArtykuŁy i Źródła*. 2016, 2016/2017(9), s. 112.
[4] Velmi často bývá v literatuře Chevra kadiša nesprávně překládaná jako pohřební bratrstvo.
[5] Doplňující materiály, které se zabývají Chevrou kadišou viz ADLER, Cyrus; DEUTSCH, Gothard. Hebra Kaddisha. *The Jewish Encyclopedia*. New York: Funk and Wagnalls, 1901-1906.; RABINOWITZ, Louis Isaac. Hevra Kaddisha. *Encyclopaedia Judaica: Vol 9*. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
[6] NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 128.
[7] NEWMAN, Ja'akov; SIVAN, Gabri'el. *Judaismus od A do Z*. s. 57.

V této kapitole bude představen tradiční proces pohřbívání Židů, který na základě nejrůznějších pramenů (Tóra, Talmud, halacha, oblastní lidové tradice) známe do dnešní podoby. Židovskému pohřebnímu ritu, tedy jak je nakládáno s mrtvými těly po smrti, jakým způsobem je vedeno pohřbívání, jak jsou zemřelí rituálně připravování na pohřbení, je z hlediska židovské víry kladen velký důraz. Snahou všech přítomných členů je důkladně vyprovodit zemřelého tak, jak tomu ukládá tradice, a připravit jej rituálně na příchod mesiáše. Tato část se nebude věnovat doslovnému přepisu chronologie péče o umírajícího a zemřelého včetně všech rituálních zvyklostí, které provázejí akt celého pohřebního ritu. Vynechána bude i podrobná část liturgická, jako je obsah, struktura a interpretace modliteb recitovaných v průběhu umírání, během příprav zemřelého a při samotném pohřbívání. Cílem této kapitoly je zaměřit se především na ty aspekty pohřbívání v židovském pohřebním ritu, mezi které patří například způsob pohřbívání, použití pohřebních schránek, obsah pohřební výbavy, způsob uložení ostatků apod., a podívat se tedy na pohřbívání z pohledu archeologické antropologie na pozadí jejich dosavadních zjištění v rámci odkryvu židovských pohřebišť a provedených archeologických výzkumů na těchto místech. Výše provedené výzkumy budou zahrnovat zejména aspekty aškenázských tradic židovských ritů, s občasným poukázáním na tradici sefardskou.[8] Snahou je taktéž poukázat na interakci a interdisciplinaritu mezi židovskou tradicí a kulturou pohřbívání Židů, a metodami archeologické antropologie, které z velké části pomáhají dokreslovat na vzorcích odkrytých židovských pohřebišť tyto zavedené tradice, zvyky a způsoby v rámci židovského pohřebního ritu.

1.1 Pohřební ritus

Odcházení a smrt nepředstavují konečnou fázi v židovském myšlení. Jak popisuje rabín Jisrael Meir Lau: „židovské náboženství, které je zakořeněno v absolutní víře v přežití duše po smrti a ve svět příští, nespatřuje odchod člověka z tohoto světa jako nic jiného než přechod z materiálního světa se všemi jeho obavami a starostmi do světa, který

[8] Rozdíl mezi aškenázským a sefardským židovstvem není pouze geografický. Zatímco aškenázští Židé obývali oblast Německa, střední a východní Evropy. Sefardové spadali pod oblast Pyrenejského poloostrova (Španělsko, Portugalsko), dále pak Anglii, Nizozemsko, Itálii, balkánské a osmanské území. Odlišnost mezi oběma skupinami spočívala taktéž v jazykové a liturgické sféře včetně rozdílů v synagogální a institucionální oblasti. Viz NEWMAN, Ja'akov; SIVAN, Gabri'el. *Judaismus od A do Z.* s. 18, 152-153.

je naskrz dobrý".[9] I přes to, že skon není definitivním stavem, je na proces umírání a smrti v židovské kultuře kladen velký důraz a důležitost, což dokazuje spousta příkazů a povinných úkonů, které je třeba provést jak vůči zemřelému, tak vůči okolí zemřelého. Významnou součástí těchto tradic je zároveň koncept rituální způsobilosti a vědomí, že zesnulé tělo je samo o sobě rituálně nečisté a jako takové znečišťuje i své okolí. Odcházení v judaismu je spojeno s rituálem, kdy je proces umírání a smrti rozdělen do dvou po sobě následujících fází.

Ta prvotní začíná ještě za života umírajícího. V posledních okamžicích života, které mohou být různého trvání dle stavu umírajícího, je podmínkou, aby po jeho boku setrvával dnem i nocí minimálně jeden člověk. K tomu může být požádán kdokoliv z okolí.[10] Je povolená přítomnost dalších osob, ať už rodinných příslušníků, autorit či nepříbuzných. Je ovšem kladen důraz na omezení emocionálního projevu, aby vlivem pláče a vzlykotu nebyl umírající jedinec rozrušen bezvýchodností vlastního stavu. Během procesu umírání probíhá tradiční recitace žalmů a modliteb určených pro danou situaci. Zapalují se svíce na odehnání zlých duchů a démonů, kteří by mohli bojovat o duši umírajícího.[11] Všechny tyto rituální zvyklosti jakožto lidská přítomnost, recitace modliteb, jsou konány až do posledního vydechnutí umírajícího.

Po smrti jedince nastává druhá fáze, která je spojená spíše s praktickými úkony. Je nutné s jistotou potvrdit smrt a tělo zemřelého rituálně omýt a obléct podle všech náležitostí. Rituálně omyté tělo je pak odneseno na hřbitov, či místo tomu určené, kde je předepsaným způsobem uloženo do hrobu. I zde dochází k recitaci žalmů a modliteb v průběhu celého procesu od konstatování smrti až po samotné pohřbení. Zároveň jsou během tohoto údobí vykonávány nejrůznější rituální zvyklosti, jako je například vylévání vody v domě, kde zemřelý skonal, dochází k natrhávání šatu[12] na znak truchlení, provádí se zakrývání zrcadel apod. Celý proces židovského pohřebního ritu má svůj pevný řad včetně postupů, jak nakládat s tělem zemřelého, a po celou dobu je svázán s řadou rituálů,

[9] LAU, Jisra'el Me'ir. *Praktický judaismus*. s. 342.
[10] EPSTEIN, Saul; ROBINSON, Sara Libby. The Soul, Evil Spirits, and the Undead: Vampires, Death, and Burial in Jewish Folklore and Law. *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* [online]. 2012, 1(2), 232-251 [cit. 2021-12-10]. Dostupné z: https://www.jstor.org/stable/10.5325/preternature.1.2.0232. s. 235-236.
[11] NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 130
[12] Jedná se o takzvanou *kriu*.

zvyků a recitací příslušných modliteb, aby vyprovázení zemřelého proběhlo vždy tak, jak tomu ukládá židovská víra.[13]

1.1.1 Příprava těla

Příprava zemřelého těla k jeho následnému pohřbení představuje v judaismu velmi důležitý bod v rámci celého aktu pohřebního ritu. Cílem je připravit jedince řádným způsobem tak, aby mohl v celé čistotě po smrti předstoupit před Hospodina, a v případě příchodu mesiáše byl tak přichystán na zmrtvýchvstání a na odchod do lepšího světa. Příprava se skládá z několika po sobě jdoucích částí vedoucích pak následně k pohřbení zemřelého na místě tomu určeném. Níže zmíněné detaily však nelze pokládat za univerzální a v aškenázském prostředí existuje řada lokálních zvyklostí (*minhag*), které odlišují pohřební rituál komunitu od komunity, a které se měnily i v průběhu staletí.

První úkony s nakládáním těla zemřelého probíhají v místě, kde jedinec zemřel. K nosním dírkám zemřelého je po dobu 8-10 minut přikládáno prachové peří, kterým se potvrzuje či vyvrací konstatování smrti. Pokud po stanovenou dobu nedojde k pohybu peří vlivem vydechovaného vzduchu z nozder, je možné s jistotou stanovit smrt, a pozůstalí si tak na její důkaz symbolicky roztrhnou svůj vrchní šat (*kria*). Následně je tělo dalších patnáct minut ponecháno v klidovém režimu na místě, kde došlo ke skonu. Horní a dolní končetiny jsou nataženy rovně[14] podél těla zesnulého a jsou zakryty. Oči jsou zatlačeny, na konci obou rukou je specifickým uložením prstů naznačeno boží jméno *Šadaj*[15]. Po další čtvrthodině je zemřelý přenesen na podlahu a je položený na

[13] O smrti a pohřbívání v judaismu viz HILLERS, Delbert; KASHANI, Reuben. Burial. *Encyclopaedia Judaica: Vol 9*. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, s. 291-294.; GOLDBERG, Sylvie-Anne. *Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth through Ninteenth Century Prague*. Berkeley: University of California Press, 1997. ISBN 9780520081499.; KATZ, Jacob. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York: Syracuse University Press, 2000. ISBN 9780815628279. s. 133-134.; KOHLER, Kaufmann. Burial. *The Jewish Encyclopedia*. New York: Funk and Wagnalls, 1901-1906.; PUTÍK, Alexandr, a kol. *Židovské tradice a zvyky*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 1992.; PAŘÍK, Arno. Smrt, pohřeb a úcta k mrtvým v židovské kultuře. In: *Židovské hřbitovy v České republice: Sborník přednášek z odborného semináře pořádaného Společností po technologie ochrany památek*. Praha, 1997, s. 1-6.; WIESEMANN, Falk. Jewish Burials in Germany. Jewish Burials in Germany. *The Leo Baeck Institute Year Book*. 37. 1997, s. 17-31.

[14] Například rabín Jisra'el Me'ir Lau uvádí, že ruce jsou složené na prsou, nikoliv podél těla. O naznačení božího jména na konci horních končetin se rovněž nezmiňuje. Viz LAU, Jisra'el Me'ir. *Praktický judaismus*. s. 344.

[15] Více o označení Hospodina jménem Šadaj viz PAVLÁT, Leo. O jednom z hebrejských označení pro Boha [online]. 2008 [cit. 2021-12-10]. Dostupné z: https://regiony.rozhlas.cz/o-jednom-z-hebrejskych-oznaceni-pro-boha-8008395

rozprostřené prostěradlo. Dolní končetiny směřují ke dveřím. Ústa jsou zavázaná šátkem a palce u nohou svázané nití k sobě. Přes zemřelé tělo se nakonec přehodí bílá plachta. Zesnulý je takto ponechán do doby, než je tělo přeneseno do k tomu určené místnosti[16], kde nastává úkon rituální očisty – *tahara*[17], neboť zemřelé tělo je považováno za nečisté. Rituální omývání zemřelého těla provádí členové Chevry kadišy[18] a samotný akt je provázen předepsanými zákony, jak tělo náležitě omýt doprovázené recitací příslušných modliteb.[19]

1.1.2 Pohřební šat

Po rituální očistě následuje proces oblékání, takzvaná *leviša*.[20] Tělo je tradičně oblečeno do jednoduchého bílého oděvu[21] sestávajícího se z několika částí. Souhrnně se tomuto pohřebnímu oděvu říká *tachrichim*[22]. Nejčastěji používaným materiálem je buďto len, nebo bavlna.[23]

Součástí tachrichim jsou čepeček na pokrytí hlavy (*micnefet*) a krejzlík[24], dále se obléká košile (*ketonet*) a kalhoty (*michnasajim*). Pokud již nejsou ponožky součástí kalhot, musí se spodní část dolních končetin (kotníky a paty) rovněž zakrýt například návleky. Nakonec je tělo oblečeno do rubáše zvaného *kitl*, který je upevněn opaskem (*chagora*) uvázaným okolo boků. Existují určitá specifika v oblékání zemřelých v závislosti na jejich pohlaví a dosavadním rodinném stavu. Svobodní židovští muži jsou oblékání stejným způsobem jako muži ženatí, ale jejich tachrichim postrádají krejzlík.[25] U vdaných žen se dolní končetiny oblékají do punčoch na místo kalhot. K čepci se rovněž přidává krejzlík, závoj a stříška na závoj. U nesezdaných žen se tyto tři díly neoblékají.

---

[16] Může to být přímo na místě v takzvaném domu očisty (*bejt taharot*).
[17] Taktéž se můžeme setkat i s přepisem "*tohora*".
[18] Rituální očistu zemřelého provádí členové Chevry kadišy stejného pohlaví jako je pohlaví zemřelé osoby.
[19] Snahou je napodobit nejvyšší čistotu Stvořitele. Tak jako narozený sestupuje na zem v čistotě, tak i zemřelý bude předstupovat před Hospodina rituálně očištěn. Více o tahaře jako klíčovém pojmu v NEWMAN, Ja'akov; SIVAN, Gabri'el. *Judaismus od A do Z*. s. 231. O tom, jak tahara probíhá u zemřelého, viz NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 134 nebo Modlitby a rituelní zvyklosti židovského Pohřebního Bratrstva v Praze, vlastním nákladem, Praha, 1936.
[20] NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky* s. 132.
[21] Bílá barva má představovat čistotu a prominutí.
[22] Od kořene k-r-ch (*likroch*) znamená zahalit, zabalit.
[23] Volba jednoduchého a prostého pohřebního rubáše spočívá v zamezení rozdílů mezi zemřelými.
[24] Jedná se o široký límec, který bývá zpravidla nabíraný.
[25] Modlitby a rituelní zvyklosti židovského Pohřebního Bratrstva v Praze, vlastním nákladem, Praha, 1936, s. 12.

Ženy v šestinedělí jsou pohřbívány navíc ještě ve spodkách a spodničkách. V případě oblékání zemřelých dětí se postupuje stejně dle pohlaví jako by se jednalo o svobodného muže či ženu. Pokud se jednalo o novorozence do jednoho roku života, kteří na sobě nenosili košilku, byly po smrti zabalení pouze do čistého prostěradla či pleny. V případě, že košilka již byla nošena v průběhu života, bylo zemřelé tělo oblečeno do košilky a opět ovinuté prostěradlem. Stejným způsobem zabalením těla do prostěradla se postupovalo i v případě, jestliže dítě spočívalo v zavinovačce.[26] Obecně platí, že veškeré ošacení musí být prosté jakýkoliv knoflíků, zipů, cvočků apod. Rovněž by tachrichim neměly mít kapsy, lemování a uzly (ani na nitích)[27]. Takto oděné tělo je poté přeneseno do rakve nebo nosítek, kde je celé zabaleno do bílého plátna (*sovev*). U mužů se přes půl čela navíc přidává ještě modlitební šál (*talit*), u kterého je obvykle jeden roh včetně jedné ze čtyř třásní (*cicit*) odstřižen.[28] Tímto odstřižením dojde k znehodnocení talitu (*talit pasul*)[29], čímž se symbolicky vyjádří, že dotyčný jedinec již není spjatý s židovským životem a nevztahuje se na něj dodržování žádných přikázání.[30] Kicur Šulchan aruch naopak říká (kap. 197:1): „že lépe je ale nechat talit nedotčený a jeden střapec zastrčit do rožku talitu, když je tělo již v hrobě“.[31]

Vzhledem k organickému materiálu pohřebního rubáše je při archeologických výkopech židovských pohřebišť takovýto nález zbytků oděvů v hrobových jámách poměrně vzácný, neboť relativně rychle po pohřbení jedince dochází k jejich biologickému rozkladu. Jak tvrdí polská archeoložka Kalina Skóra ve své studii, nález pohřebních rubášů je v aškenázském prostředí poměrně ojedinělý, než tomu bývá v hrobech sefardských Židů.[32] Navzdory tomuto obecnému pravidlu byly nicméně při

[26] HOŃDO, Leszek. *Dom przedpogrzebowy przy żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie*. s. 19.
[27] Uzel je vnímán jako něco, co je setrvalého. Podle židovské tradice ve víře v příchod mesiáše, smrt nepředstavuje trvalý, konečný stav. Viz BENDER, A. P. Beliefs, Rites, and Customs of the Jews, Connected with Death, Burial, and Mourning: (As Illustrated by the Bible and Later Jewish Literature) V. *The Jewish Quarterly Review* [online]. 1895, 7(2), 259-269 [cit. 2022-12-27]. Dostupné z: https://doi.org/10.2307/1450233. s. 261.
[28] NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 132.
[29] Do češtiny lze přeložit jako talit, který je neplatný.
[30] KOLATCH, Alfred J. *The Jewish Mourner's Book of Why*. s. 37.
[31] GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 369.
[32] V sefardské tradici na rozdíl od té aškenázské bylo zvykem pohřbívat jedince ve zdobnějším šatu, popřípadě v pohřebním rubáši ozdobeném doplňky z neorganického materiálu. Z tohoto hlediska je možné při archeologických odkryvech najít větší množství pozůstatků oděvů a doplňků, neboť vzhledem k povaze jejich materiálu (většinou se jednalo o nějaký druh kovu) nedošlo k tak rychlému biologickému rozkladu. Viz SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the Dead with Padlocks against the Background of Ashkenazi Funeral Rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 135.

různých archeologických odkryvech aškenázských hrobů nalezeny nejrůznější textilie, jako jsou zbytky čelenek, hedvábné nitě nebo zlaté plátno ze závoje, přezky, pokrývky hlavy. Tyto pozůstatky textilií byly objeveny například při výzkumu středověkých židovských pohřebišť v Basileji, Praze či Kolíně nad Rýnem.[33] Ve španělském městě Tàrrega, kde se taktéž prováděl odkryv středověkého sefardského židovského pohřebiště, se našly zbytky stříbrných vláken ve dvou rozličných hrobech (ENT 88 a ENT 57). U kosterních pozůstatků jedince v hrobě ENT 88 byly zbytky vláken nalezeny v okolí sterna (hrudní kost) a žeber. Analýzou kosterních pozůstatků bylo staveno, že se jednalo o mužské pohlaví. Na základě této informace a dle polohy nalezených vláken v okolí hrudní části kostry, bylo vědci usouzeno, že se jednalo o pozůstatky vláken z modlitebního šálu – *talitu*.[34]

Pokud byl původní šat zemřelého nějakým způsobem potřísněn jeho vlastní krví, ať už z různých důvodů a příčin, byly tyto oděvy taktéž vkládány do rakve a pohřbívány společně se zemřelým. V takovémto případě při archeologických ohledáních hrobových jam bylo možné nalézt mnohem větší množství pozůstatků různých textilií či doplňků k oděvům, než tomu bylo u tradičního hrobu, kde se zemřelý obléká pouze do jednoduchého pohřebního rubáše. Podle typů nalezených textilií bylo možné posoudit, o jaký hrob se jedná. Příkladem této hypotézy jsou hroby žen, které zemřely v průběhu porodu nebo těsně po něm. Jejich hroby obsahovaly veškerý oděv (dokonce i prostěradla), taktéž i předměty, které byly buďto přítomné na ženě v době porodu, nebo byly nějakým způsobem v kontaktu s krví rodičky a po jejím náhlém skonu byly přidány do rakve k zemřelé. Mrtvá rodička nebyla rituálně omyta ani tradičně oděna do pohřebního rubáše.[35] Jestliže židovská žena zemře během porodu, musí se s jejím tělem nakládat tak, jako by se jednalo o zavražděné tělo.[36] Dalšími případy, kdy byly v hrobech nalezeny zbytky jiných textilií, které neodpovídaly pohřebním rouchům, byly hroby jedinců, u kterých se usuzovalo, že jejich život byl pravděpodobně ukončen nehodou nebo

[33] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29), s. 135.
[34] COLLET, Anna; SAULA, Oriol. *Tragèdia al call. Tàrrega 1348*. English Version. s. 394.
[35] Kicur Šulchan aruch (kap. 197:11) popisuje, že v některých komunitách je zvykem provést u každé zemřelé ženy-rodičky taharu bez ohledu na to, zdali vykrvácení bylo příčinou smrti či nikoliv. Viz GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 371.
[36] GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 371.

dokonce násilnou smrtí (vražda) doprovázenou krvácením.[37] Pokud byl oděv v případě smrti potřísněn krví, tahara nebyla provedena a zemřelý byl uložen do hrobu ve svém původním oděvu společně s botami a jeho tělo bylo zahaleno do plachty (*sovev*). Pokud došlo k potřísnění jiných předmětů, tyto předměty nemusely být povinně pohřbeny se zemřelým, bylo ale nutností je důkladně očistit, aby nenesly žádné stopy krve (např. polštáře, peřiny). Badatel Leszek Hońdo ve své knize *Dom przedpogrzebowy przy żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie* zmiňuje i v těchto případech pokládání pohřebního rubáše vedle těla zemřelého.[38] Židovská osoba, která byla zavražděna nežidem, by měla být podle tradice pohřbená ve svém původním oděvu, i přesto, že nedošlo k žádnému krvácení v průběhu smrti. Důvodem je vzbuzení B-žího hněvu vůči tomuto vražednému činu.[39] Jinému vysvětlení ale přináší archeologický výzkum středověké židovské nekropole v městě Tàrrega, kdy k pohřbení většiny členů židovské komunity proběhlo buďto ihned záhy po židovském pogromu, popřípadě později, a to v rozličných časových intervalech, mezi kterými byly i rozestupy v řádu týdnů. Na základě těchto skutečností a vzhledem k proběhlému masakru byli jedinci pohřbení bez tradičních rubášů ve svých původních oděvech. V tomto případě je však potřeba pracovat s poněkud odlišnější hypotézou, než tomu bylo u výše popisovaných příkladů. U nejstarších hrobů, tedy těch, které byly vykopány ihned po masakru, byli jedinci uložení ve svém původním oděvu. Odůvodněním, mimo tradici pohřbívání zakrvaveného šatu společně se zemřelým, mohla být především časová tíseň přeživších členů pohřbít zemřelé v co nejkratším období. Na pozadí všeobecné paniky a strachu, že by se útok mohl zopakovat, byly určité tradice a zvyky židovského pohřebního ritu zcela vynechány. Taktéž tedy nezbyl čas, aby všichni jedinci byli řádně k pohřbení připravení a do hrobových jam byli ukládání tak, jak tomu situace dovolila – v původním oblečení bez pohřebních rubášů.[40]

[37] Vytékající krev je v průběhu umírání považována za krev života a musí být pohřbena společně s tělem. Pokud u zemřelého nedošlo k žádnému krvácení ve chvílích umírání, je s tělem rituálně nakládáno jako by se jednalo o přirozenou smrt. U zemřelého je provedená tahara a tělo je oděno do tradičního pohřebního rubáše. Stejným způsobem se nakládá i s tělem, které utonulo. Kicur Šulchan aruch (kap. 197:9) ale podotýká, že v některých komunitách je utonulý člověk pohřben ve svém původním oděvu. Viz GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 370-371.
[38] HOŃDO, Leszek. *Dom przedpogrzebowy przy żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie*. s. 22.
[39] GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 371.
[40] COLLET, Anna; SANTIVERI, Joseph X. M.; VENTÚRA, Jordi R. The Black Death and Its Consequences for the Jewish Community in Tàrrega: Lessons from History and Archeology. GREEN, Monica H., ed. *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*. s. 63-96.

1.1.3 Pohřební schránka

Používání pohřebních schránek v rámci židovských pohřbů je povolené a setkáváme se s nimi především při pohřbívání mimo zemi Izrael. V samotném Izraeli je většinou zemřelý ukládán do hrobu zabalený pouze v bílém plátně bez použití schránky a zemřelé tělo je tak přímo zasypáno hlínou. V případě použití schránky pro zemřelého v židovském pohřebním ritu se používá jednoduchá rakev (*aron*).[41] Voleným materiálem rakví bývá nejčastěji měkké nelakované dřevo (borovicové, smrkové). Důvodem je jeho snadnější a rychlejší tlení. Čím rychlejší je proces biologického rozložení, tím dříve dochází k naplnění biblického verše z Gn 3,19: "*v prach jsi a v prach se obrátíš*"[42]. Rakev by měla být zhotovena z plochých desek. Desky by neměly být nijak vyřezávané ani jiným způsobem zdobené symboly či ornamenty. Rovněž je snahou omezit přítomnost prvků jako jsou různá kování, hřebíky a šroubky.[43] Při výrobě se ve spodní desce nechává škvíra po celé její délce, aby bylo možné zajistit přímé splynutí těla s půdou a urychlit tak proces rozkladu těla. V případě pohřbívání dětí v kojeneckém věku (do jednoho roku života) se tělo neukládá do rakve, ale pouze se v hrobové jámě přikryje dřevěnou deskou.[44] V jiném zdroji se zase uvádí použití miniaturní rakvičky, kterou je možné nést na rameni pouze jedním člověkem.[45] Samostatně do hrobu nebo do rakve je tělo ukládáno do polohy vleže na zádech a tváří nahoru, dolní končetiny jsou natažené, ruce nejčastěji rovně podél těla.[46] Hrob je ve všech případech, ať už dochází k pochování bez pohřební schránky či s ní, standardně zasypán a navršen hlínou.

Při archeologických výkopech dochází k nálezům již pouze částí dřevěných desek, které původně tvořily pohřební schránku pro zemřelého, neboť dochází k rychlému tlení dřeva a jeho rozkladu. Například ve španělském městě Tàrrega, při výkopu hrobu

[41] Z traktátu Jore Dea 362:1, 363:4.
[42] "*V potu své tváře budeš jíst chléb, dokud se nenavrátíš do země, z níž jsi byl vzat. Prach jsi a v prach se navrátíš.“* (Gn 3,19)
[43] Použitím neorganických materiálů na pohřební schránce může překážet rozkladu v zemi, což by mohlo být opět v rozporu s naplněním biblického verše (Gn 3, 19) "*v prach jsi a v prach se navrátíš*". Taktéž není žádoucí, aby rakev byla zdobená z důvodu nezachování rovnosti mezi zemřelými Židy. Jak je tomu i u stylu provedení pohřebního rubáše, také rakev by měla být prostá, aby nebylo možné rozeznat společenský a sociální status.
[44] Modlitby a rituelní zvyklosti židovského Pohřebního Bratrstva v Praze, vlastním nákladem, Praha, 1936, s. 11.
[45] BENDER, A. P. Beliefs, Rites, and Customs of the Jews, Connected with Death, Burial, and Mourning: (As Illustrated by the Bible and Later Jewish Literature) V. *The Jewish Quarterly Review* [online]. 1895, 7(2), 259-269 [cit. 2022-12-27]. Dostupné z: https://doi.org/10.2307/1450233. s. 268.
[46] GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 375.

FS 163 byla jako u jediného z odkrytých hrobů nalezena borovicová deska, která se nacházela nad pozůstalými kostrami.[47] Deska sloužila s největší pravděpodobností k zakrytí jámy hrobu ve formě neúplné pohřební schránky.[48]

Jsou popisovány případy na německých židovských pohřebištích, že se na zbytcích dřevěných desek, které původně tvořily pohřební schránku, našly otisky lidských nehtů. Tyto otisky patřily pravděpodobně těm, kteří dřevěnou rakev vyráběli nebo s ní určitým způsobem manipulovali při výrobě, přenosu či kladení do hrobu.[49] V tomto případě by se mohlo jednat i o otisky nehtů některých ze členů Chevry kadišy.

1.1.4 Pohřební výbava

S určitým typem pohřební výbavy se můžeme setkat i v judaismu. Nicméně je ale všeobecnou snahou, aby byl zemřelý pochován skromně, pokud možno s co nejmenším počtem doprovodných předmětů v rakvi. Důvodem je jednak zachování jednoduchosti v rámci židovského pohřebního ritu, jednak zachování rovnosti mezi zemřelými Židy (viz styl rakve a pohřebního rubáše). Používáním nejrůznějších pohřebních darů ukládaných do rakve k zemřelému by mohla být totiž spatřovaná podobnost s nežidovskými pohřebními rity, což není zcela žádoucí. Samotný traktát *Jore Dea* (352:1) neukládá povinnost vyprovázet nebožtíka s cennostmi.[50]

Veškeré tradice, které budou v následujících řádcích popisovány a jejíž výčet není zcela doslovný a vyčerpávající, vystihují především tradice aškenázského pohřebního ritu. Ne vždy a ve všech případech se jednalo o zvyky, které byly platné pro všechny komunity napříč evropským kontinentem. Někdy se jednalo o lidové, místní tradice, které byly typické pro určitou oblast židovských společenství. Taktéž se můžeme setkat se

[47] COLLET, Anna; SANTIVERI, Joseph X. M.; VENTÚRA, Jordi R. The Black Death and Its Consequences for the Jewish Community in Tàrrega: Lessons from History and Archeology. GREEN, Monica H., ed. *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*. s. 75.
[48] Podle zprávy z roku 1781 bylo v Praze zvykem, že byli zesnulí přinášení na hřbitov bez rakve. Jejich tělo bylo následně uloženo do hrobových jam, které byly vyloženy prkny. Vrchní strana těl pak byla také přikrytá prkny. Ve výsledku byli zemřelí uložení tak, jako by byli v rakvi. Za tuto informaci děkuji Ivetě Cermanové. Viz rukopis její studie: CERMANOVÁ, Iveta. Pod tlakem osvícenského státu: Proměna pohřebních zvyklostí pražských Židů za vlády Josefa II. *Judaica Bohemiae*. 2022 (v tisku), 57(2).
[49] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 135.
[50] BIS, Wojciech; WIĘCKOWSKI, Wiesław. Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych. *ArtykuŁy i Źródła*. 2016, 2016/2017(9), s. 112.

zvyky, jejichž původ lze spatřovat pouze v místní folklórní kultuře buď nadkonfesního nebo nenáboženského významu a jejich praktikování bylo zaznamenáno obzvláště v ústní tradici.[51] U některých z nich ani archeologické nálezy žádným způsobem nepotvrdily "hmotnou existenci", ať už z důvodu rozkladu používaných materiálů, tak z důvodu nepraktikování těchto tradic v praktické sféře židovského pohřebního ritu. Výskyt tradic, například na pozadí obsahu pohřební výbavy zemřelého, představuje spojení rozmanité škály náboženských, kulturních a oblastních vlivů, které nám dopomáhají utvářet a rozšiřovat pohled na židovskou komunitu jako na celek.

U Židů v diaspoře je tradicí do rakve vkládat látkový pytlíček, který obsahuje půdu ze země izraelské (*erdsackel*). Tento pytlíček se ukládal buďto pod lebeční část, či pod tělo zemřelého nebo přímo na něj. Popřípadě se tato zemina mohla roztrousit přímo po těle[52] nebo být vložena na ústa zemřelého.[53] U židovských mužů je zaznamenáno, že se na jejich těla zemina pokládala na dolní partie do míst, kde byla provedena obřízka.[54] Zároveň jsou i zdokumentovány případy, kdy se do rakve vkládala zemina, která nepocházela ze Svaté země, ale jednalo se pouze o půdu z příslušného hrobu, kde byl zemřelý následně pochován.[55] Popřípadě mohla být do hrobu vložena zemina, ve které byla promísena část půdy z Izraele a taktéž část půdy místní (z oblasti zemřelého nebo z hrobu). Z prováděných expertíz ale většinou vyplývá, že analýza směsných půd v tomto případě je poměrně složitá s povětšinou nejasným a neidentifikovatelným výsledkem, zda je v odebraném vzorku přítomna i půda z Izraele.[56]

V některých židovských komunitách bylo a je zvykem pokládat kus keramiky nebo kamínku, nebo dokonce i popel na víčka zemřelého. Někdy se též střepy z nádob umisťovaly sporadicky do úst, popřípadě na ústa.[57] Tato tradice je podle Noska

[51] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 134.
[52] NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 133.
[53] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 135.
[54] HOŃDO, Leszek. *Dom przedpogrzebowy przy żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie*. s. 21.
[55] Při některých archeologických nálezech bylo laboratorním rozborem půdy zjištěno, že se v původních "erdsacklech" v žádném případě nenacházela půda z *Erec Jisrael*, ale obsah byl totožný s půdou, kde došlo k výkopu hrobu, popřípadě s půdou z dané oblasti, kde zemřelý pobýval.
[56] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 135.
[57] Tamtéž, s. 135.

a Damohorské vykládaná opět s odkazem na přeměnu zemřelého těla v prach.[58] Stejnou interpretaci používá ve své knize *The Jewish Mourner's Book of Why* i Alfred Kolatch, který se taktéž odvolává na biblické verše související s výše zmiňovaným "*v prach se obrátíš*".[59] Jiné zdroje ale uvádějí zcela odlišnou interpretaci v pokládání kusů keramiky na tělní otvory v obličeji zemřelého. Podle knihy Přísloví (27, 20) ze Starého zákona se říká, že *"Podsvětí, říše zkázy, se nenasytí; nenasytí se ani oči člověka"*, proto je nutné, aby oči zemřelého byly zakryté. Se stejnou interpretací přichází i Talmud, ve kterém je řečeno, že *„Každý má během života v očích závist. Pohled žárlivosti a chtíče. Nic, ani po smrti, nemůže uklidnit oči. Je tedy nutné, aby se zesnulý zbavil světských tužeb, a teprve potom naše touhy skončí, když se nám zakryjí oči“*.[60] Paweł Fijałkowski ve své studii *Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych* popisuje podobnost s rituálním vkládáním visacího zámku „na ústa“[61], aby zemřelý nemohl mluvit o onom světě.[62]

V případě, že došlo k nadýmání zemřelého po jeho smrti, byly popisovány určité praktiky, které Židé v této situaci vykonávali. Vlivem rozkladných procesů po smrti totiž dochází k uvolňování plynů na základě bakteriální aktivity, což vede k zvětšení objemu v oblasti břicha a přilehlých tělních částí. Pokud došlo k nadmutí zemřelého během příprav na jeho pohřbení, po vložení těla do rakve se na jeho břišní krajinu umístil buďto černý chléb se solí, klíček nebo malý plechový talířek.[63] Důvodem, proč zrovna tyto předměty byly používány v souvislosti s nadýmáním, byla ochrana zemřelého před nepříznivými a nečistými silami (démony), které by ho tak v souvislosti s nadmutím mohly atakovat.[64]

[58] NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 133.
[59] KOLATCH, Alfred J. *The Jewish Mourner's Book of Why*. s. 39.
[60] *Stary cmentarz żydowski w Lublinie (ul. Kalinowszczyzna)* [online]. [cit. 2022-02-18]. Dostupné z: https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/264-lublin/114-cmentarze/19862-stary-cmentarz-zydowski-w-lublinie-ul-kalinowszczyzna
[61] Visací zámky se zřejmě nevkládaly přímo na ústa zemřelého, ale pokládaly se symbolicky na desku v úrovni úst.
[62] FIJAŁKOWSKI, P. Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych: O potrzebie badań archeologicznych nad historią i kulturą Żydów w Polsce. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1989, 3(151). s. 27-28.
[63] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 133.
[64] Tamtéž, s. 140.

Velmi zajímavou pohřební výbavou v židovské tradici představují visací, uzamykatelné zámky. Zámky se ukládaly buďto v okolí hlavy zemřelého, nebo v blízkosti pánve či femuru (stehenní kost). Jejich používání nebylo podmíněno ani genderovým ani věkovým rozdělením. Počátek používání visacích zámků je datován k 16. století, což pravděpodobně souvisí s rozšířením praktikování kabaly a židovské magie. Jejich výskyt byl rozšířen nejenom ve střední Evropě, jako je Polsko, Německo, české země (židovské hřbitovy v Prostějově a Slavkově u Brna), ale zámky byly objeveny i ve východní Evropě v Litvě. Rovněž byly potvrzeny i případy nálezů zámků v anglickém Yorku. Používání zámků mělo v judaismu poměrně dlouhou tradici, která se zachovala až do 20. století.[65] Taktéž i význam pokládání visacích zámků do rakví zemřelých Židů mohl být napříč dobou rozličný. Visací zámek obecně představoval symbol "zavření", tedy definitivní konec dočasnosti neboli odchod z tohoto světa bez možnosti návratu v jeho původní podobě. V případě nálezů těchto předmětů v okolí lebky zemřelého se usuzovalo, že zámek měl zabezpečit ochranu, aby pochovaný jedinec nebyl schopný mluvit i o špatných věcech z tohoto světa ve světě příštím.[66] S rozšířením kabaly zámky nabyly zcela jiného významu. Vzhledem k všeobecnému strachu z různých démonů (dybuk apod.), měly tyto předměty v sobě skrývat anti-démonické účinky. Věřilo se, že se démoni právě nejčastěji vyskytují okolo celého procesu pohřbívání a zemřelé tělo společně s rakví představovalo jejich hlavní objekty napadení. Zámky vložené nebo zavěšené na rakvi měly sloužit k magické ochraně nebožtíka před napadením těchto nečistých sil. V tomto případě bylo materiálem zámků především železo, které mělo mít podle tradice vysoké anti-démonické účinky více než jiné kovy. Pokud byly v hrobech nalezeny pouze samostatné zámky o jednom počtu, předpokládala se symbolika uzavření za tímto světem. Objevení většího počtu zámků mělo zvyšovat magickou funkci proti nejrůznějším nemocem, epidemiím či strašidelným ďasům.[67]

Zmiňována je i tradice, kdy se do rakve zemřelého do jeho rukou vkládala suchá dřevěná větvička[68], která se nazývala *gepelich* (slovo je původem z jidiš). Tato hůlka měla

[65] Potvrzeny případy používání zámků v meziválečném Polsku.
[66] FIJAŁKOWSKI, P. Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych: O potrzebie badań archeologicznych nad historią i kulturą Żydów w Polsce. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1989, 3(151). s. 36.
[67] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 136-141.
[68] Kicur Šulchan achur (kap. 197:5) hodnotí vkládání proutků do rukou zemřelého jako „pošetilý zvyk“. Pokud komunita i přesto trvá na tom, aby tyto větvičky byly součástí pohřební výbavy zemřelého, mají se

sloužit k tomu, že v případě zmrtvýchvstání při příchodu mesiáše, budou jedinci držící hůl připravení okamžitě vyjít vstříc svatému městu Jeruzalém, neboť se při vstávání o hůl budou opírat.[69] Archeologické nálezy přítomnost této dřevěné hůlky v hrobech nikdy nepotvrdily. Vysvětlením může být rychlost rozkladu biologického materiálu jako je dřevo, a s tím související velmi nepravděpodobná možnost nálezu tohoto předmětu. Zvyk používání gepelichu byl na základě responza Chatama Sofera[70] (1762-1839) praktikován i na židovském hřbitově v Prostějově.[71] Nález této dřevěné hole však nebyl potvrzen mimo jiné i kvůli výše zmiňované rychlosti jejího biologického rozkladu.

Obsah pohřební výbavy mohl u určitých jedinců poukazovat i na jejich původ, popřípadě pracovní zařazení. V případě původu zemřelého se odvoláváme dle nalezených předmětů na příslušníky jednoho z dvanácti izraelských kmenů – *Lévi*.[72] V takovém to případě byly v hrobech nalezeny nádoby, které připomínaly svým tvarem džbán či konvičku. Konvička byla totiž znakem všech potomků Léviho. Například při polském odkryvu židovské nekropole v Brześciu Kujawskim byly nalezeny nádoby v hrobech dvou dospělých mužů a u osmiletého chlapce. Nádoby se nacházely u dolních končetin kosterních pozůstatků. Ačkoliv to není možné potvrdit se stoprocentní jistotou, archeologové se přiklánějí k tomu, že i přes odlišnou formu nádob, je možné jejich výskyt vysvětlit s odkazem na přítomnost jedinců z rodu Lévitů v daných hrobech.[73] Džbány byly objeveny i ve dvou hrobech sefardských Židů z tàrregské komunity. V hrobu FS 162 byla nalezená glazovaná keramická nádoba bílé barvy společně s glazovaným keramickým víkem téhož odstínu. Stejné víko bílé barvy bylo objeveno i v hrobu FS 166. Vedoucí archeologického týmu Anna Collet ve svém článku přítomnost těchto předmětů

vkládat pouze vedle jeho těla. Viz GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 370.

[69] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 134.

[70] Významný ortodoxní rabín a učenec. Působil rovněž i jako rabín v Prostějově.

[71] HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. s.27.

[72] Jedná se o potomky Léviho, jednoho z Jákobových synů. Jejich přednostní výsadou je, že jsou vyvolávání ke čtení Tóry ihned po kohenovi. Zároveň konají rituální očistu rukou kohenům před jejich pronesením kněžského požehnání. Viz SLÁDEK, Pavel. *Malá encyklopedie rabínského judaismu*. s. 139.

[73] Archeoložka Kalina Skóra je k této interpretaci výskytu jedinců z lévitského rodu zdrženlivější. Viz SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 136.

v hrobech nevysvětluje žádným způsobem.[74] Podle badatelky Beaty Borowské-Strugińské jediným možným vysvětlením zůstává stále interpretace, že existence těchto nádob vedle těl měla skrývat v sobě určitou symboliku.[75] Symbol konvičky, popřípadě nádoby podobného tvaru, se tedy s největší pravděpodobností odvolává na to, že se v hrobech nacházely kosterní pozůstatky Lévitů. Pokud byly tyto nádoby vloženy do hrobů, pozůstalí, kteří se pohřbívání účastnili, chtěli zemřelým alespoň takto symbolicky prostřednictvím keramických nádob vzdát hold. S podobnou interpretací se můžeme setkat s objevem předmětů, které pravděpodobně souvisí se zaměstnáním pochovaných. Při archeologických výzkumech v Basileji nebo na polském hřbitově v Brześciu Kujawskim byly v určitých hrobech objeveny nože. Výzkumníci v Basileji našli v hrobové jámě malý nožík se zlomenou čepelí a poškozenou rukojetí. Podle typu předmětu by se mohlo usuzovat, že se jednalo o nůž obřízkový a pohřbená osoba pravděpodobně vykonávala funkci mohela.[76] S jinou interpretací přichází archeologický výzkum na hřbitově v Brześciu Kujawskim, kde byl odkrytý hrob čítající dvě kostry mužského pohlaví, kteří byli pohřbení vedle sebe. Věk mužů byl určen v rozmezí 30-40 let a 40-50 let. V místě jejich pravé ruky došlo k nalezení dvou nožů. Ačkoli to nelze s jistotou potvrdit, archeologové se domnívají, že nález takovýchto nožů odkazoval na práci šocheta[77] (řezníka).[78]

Dalšími předměty, které taktéž plnily určitou ochrannou nebo magickou funkci, byly kupříkladu různé amulety. Ty byly nalezeny například při archeologickém výkopu židovského sefardského pohřebiště ve španělském městě Tàrrega. Amulety se většinou

[74] COLLET, Anna; SANTIVERI, Joseph X. M.; VENTÚRA, Jordi R. The Black Death and Its Consequences for the Jewish Community in Tàrrega: Lessons from History and Archeology. GREEN, Monica H., ed. *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*. s. 77.
[75] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 136.
[76] ADLER, Cornelia; MATT, Christoph Phillip. *Der mittelalterliche Friedhof der ersten jüdischen Gemeinde in Basel. Ausgrabungen in Kollegiengebäude der Universität. Mit einem numismatischen Beitrag von Beatrice Schärli und Michael Matzke*. 2010. s. 33.
[77] Šochet byl kvalifikovanou osobou provádějící rituální porážky. Jeho povinností bylo nejenom správné zabití zvířete a ptactva tak, aby porážka splňovala všechny rituální náležitosti podle židovské tradice. Rovněž musel rozhodovat o tom, zda zvíře vzhledem k svým druhovým anatomickým proporcím a vzhledem k zdravotnímu stavu může být označeno za způsobilé ke konzumaci (košer) či nikoliv. Šochet k porážení zvířat používá speciální řeznický nůž (*chalaf*), který zabezpečí vykrvení zvířete bez omráčení. Viz ŻEBROWSKI, Rafał. *Szojchet* [online]. [cit. 2022-02-14]. Dostupné z: https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=13732 nebo NEWMAN, Ja'akov; SIVAN, Gabri'el. *Judaismus od A do Z*. s. 208.
[78] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 135.

zavěšovaly kolem krku s cílem ochránit jedince před újmou způsobenou zlými duchy a démony.[79] Popřípadě mohlo jít o amulety, jejichž původní funkcí byla ochrana a uzdravení, pokud byl jedinec sužován různými zdravotními problémy a chorobami. Při archeologickém nálezu židovských hrobů ve španělském městě Tàrrega, byly u kostry dítěte[80] (věk v rozmezí třech až čtyřech let) značeného EU 1185 v hrobu FS 163[81] nalezeny pozůstatky předmětu, které původně pravděpodobně sloužily jako amulet[82]. S ohledem na anatomické abnormality kosterních pozůstatků dítěte, se s největší pravděpodobností jednalo o amulet s léčebnou či uzdravující funkcí. Při posouzení kostí dolních končetin dítěte byla totiž zjištěna jejich malformace[83] v slabém stupni.[84] Cílem takového amuletu tedy mohlo být mimo snahu o vyléčení, i poskytnutí pocitu úlevy od bolesti, kterou malformace mohla způsobovat.

Jak v aškenázských, tak i sefardských hrobech, byly občasně nalezeny i "tradičnější" předměty jako jsou mince, knoflíky či klíče.[85] Dokonce byly i v německých oblastech potvrzeny nálezy stříhacích nůžek nebo slovanského chrámového prstenu.[86]

1.1.5 Hrob

Zemřelý je vzhledem k židovské tradici pohřbíván vždy do země. Jedná se o takzvaný kostrový pohřeb neboli inhumaci. V běžné praxi je potřeba, aby k pohřbení

[79] NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 133.
[80] Kosterní pozůstatky dítěte EU 1185 byly dle specifických anatomických znaků označeny za ženské pohlaví.
[81] FS je zkratka pro španělské označení *fossa comuna*, tedy hromadný neboli masový hrob.
[82] Zřejmě se jednalo o hamsu.
[83] Malformace končetin jsou vrozené degenerativní změny na kostech. Škála postižení je velmi široká – od vad znetvořujících a silně omezujících funkci končetiny po drobné variace normy bez medicínských či kosmetických důsledků. *Malformace končetin* [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné z: https://atlases.muni.cz/atlases/feto/atl_cz/malfkoncetinfeto.html
[84] COLLET, Anna; SAULA, Oriol. *Tragèdia al call. Tàrrega 1348*. English Version. s. 403.
[85] Archeologické výzkumy v Polsku, Německu a Španělsku. Například v tàrregském hrobu FS 161 byly pod pravou klíční kostí, která naležela ženě EU 1173, nalezeny knoflíky. Ty se dále objevily i u ženy EU 1201 a muže EU 1211 v hrobu FS 164. U muže bylo rovněž nalezeno pár mincí a na hrudním koši byl nalezen klíč (více viz COLLET, Anna; SAULA, Oriol. *Tragèdia al call. Tàrrega 1348*. English Version. s. 399.)
[86] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 135.

došlo do 24 hodin[87] od samotného skonu.[88] Místo odpočinku – hrob, musí být vykopán rovněž v tomto mezidobí.[89] I zde jsou určité náležitosti, které by každý židovský hrob měl splňovat. Platí pravidlo, že každý zemřelý má nárok na své vlastní místo odpočinku. Výjimku mohou tvořit malé děti, které do určitého roku mohou po smrti společně s rodiči nebo prarodiči sdílet stejný hrob.[90] Podle Kicur Šulchan aruch (kap. 199:3) může být muž pohřben společně se svým synem nebo vnukem. Stejné pravidlo platí i u žen, dcer a vnuček. K pohřbu dětí společně s rodiči v jedné hrobové jámě je možné přistoupit pouze v případě, že jsou všichni jedinci pohřbívání ve stejnou dobu.[91]

Snahou je zachovat řadové rozložení hrobů v rámci židovského hřbitova a požadavky se vztahují i na rozměry hrobových jam. Šířka hrobu není pevně stanovená. Hloubka[92] u nově vykopaného hrobu, který se nachází na místě bez předchozího pochovávání, musí být nejméně 6 až 8 tefachim (šířka dlaně).[93] Pokud se pohřbívá na místě, kde již bylo pohřbeno jiné tělo, mezi jednotlivými hroby musí být rovněž zachován určitý požadovaný odstup. Při ukládání rakve nad místo jiného hrobu (vertikálně nad) je nutné, aby zemina mezi oběma hroby měla 3 až 6 tefachim. V případě pohřbívání vedle jiného hrobu je stanovená vzdálenost mezi hroby na 6 tefachim.[94] Kicur Šulchan aruch (kap. 199:3) v tomto případě uvádí, že musí být odděleny pevnou hliněnou přepážkou o síle minimálně 6 agudalim (šířka palce).[95] Vícečetné hroby nejsou standardním jevem v rámci židovského pohřebního ritu. Setkáváme se s nimi především ve výjimečných případech, kdy kupříkladu židovská komunita neměla dostatek času a prostoru na

[87] Povinnost vykonání pohřbu do 24 hodin má svůj původ v Tóře, a to v biblickém verši z Deuteronomia (21, 22-23): "*Bude-li nad někým pro hřích vynesen rozsudek smrti, bude-li usmrcen a ty jej pověsíš na kůl, nenecháš jeho mrtvolu na kůlu přes noc, ale bezpodmínečně ho pohřbíš týž den, protože ten, kdo byl pověšen, je zlořečený Bohem. Neposkvrníš svou zemi, kterou ti dává do dědictví Hospodin, tvůj Bůh*."
[88] V současnosti je možné toto pravidlo určitým způsobem porušit, aby se pohřbu mohly zúčastnit i osoby, které pocházejí ze vzdálenějších míst a je potřeba se na místo konání pohřbu dopravit s delší časovou prodlevou, která může přesáhnout pravidlo 24 hodin. Nicméně ale zůstává všeobecná snaha záměrně nezdržovat dobu mezi úmrtím a pohřbením zemřelého.
[89] Pokud by došlo k vykopání hrobu ještě dříve, než došlo ke smrti jedince, musí být takový to hrob zakryt dřevěnými prkny – nejedná se ale o běžný jev.
[90] Poznámka pod čarou od dr. Leszka Hońda v BIS, Wojciech; WIĘCKOWSKI, Wiesław. Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych. *ArtykuŁy i Źródła*. 2016, 2016/2017(9). s. 112.
[91] GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 375-376.
[92] U žen, které zemřely v období šestinedělí, by měla být hloubka o něco větší.
[93] Tefach (v plurálu tefachim) je jednotka délky, která přibližně odpovídá délce 8 centimetrů nebo 3,2 palců. (Zdroj: https://www.ou.org/judaism-101/glossary/tefach/)
[94] BIS, Wojciech; WIĘCKOWSKI, Wiesław. Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych. *ArtykuŁy i Źródła*. 2016, 2016/2017(9). s. 112.
[95] GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 375.

vykopání jednotlivých hrobů pro každého zemřelého. Existence vícečetných hrobů většinou souvisí s nějakou tragédií[96] nebo se jedná o následek různých zásahů, při kterých došlo ke vzájemnému porušení stěn hrobů.

Pokud tomu veškeré podmínky dovolují, je v diaspoře zemřelý do hrobu ukládán tak, aby dolní končetiny směřovaly k Jeruzalému. V našich evropských podmínkách je tedy poloha jedince západně-východní, kdy hlava směřuje západním směrem a nohy k východu. Při archeologických nálezech jsou takto polohované kosterní pozůstatky jedním z indikátorů, že se s velkou pravděpodobností může jednat o židovský pohřební ritus.[97] Takový to způsob uložení zemřelých má svá podstatná odůvodnění. Dolní končetiny směřující symbolicky nejenom ke svatému městu Jeruzalém, ale taktéž i ke zbořenému Chrámu. Zároveň aby po příchodu mesiáše byli vzkříšení připravení opouštět svá prozatímní místa odpočinku již ve směru Svaté země.[98]

[96] Zde lze zmínit například nález židovských masových hrobů z roku 1348 ve španělském městě Tàrrega, které vznikly jako následek násilných perzekucí v období, kdy byly evropské země decimovány morovou nákazou.
[97] COLLET, Anna; SANTIVERI, Joseph X. M.; VENTÚRA, Jordi R. The Black Death and Its Consequences for the Jewish Community in Tàrrega: Lessons from History and Archeology. GREEN, Monica H., ed. *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*. s. 80.
[98] BIS, Wojciech; WIĘCKOWSKI, Wiesław. Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych. *ArtykuŁy i Źródła*. 2016, 2016/2017(9). s. 112.

2 Výzkum středověkých židovských pohřebišť

Výzkum a odkryv židovských pohřebišť s sebou přináší mnohem větší úskalí, než jak je tomu v případě jiných archeologického výzkumů nežidovských pohřebišť. Vedle všech zákonných a etických ustanovení platných pro každý archeologický výzkum, tato úskalí a specifika vyplývají především z náboženského hlediska a z halachického imperativu o nedotknutelnosti a svátosti pohřbených jedinců v hrobových místech. Pohřbení jedinci by za normálních okolností neměli být nijak z hrobů vyzdvihováni a přepohřbíváni, ba dokonce studování z paleoantropologického nebo forenzního hlediska. V následující kapitole bude v krátkosti pojednáváno o exhumaci z perspektivy židovské víry. Na základě, jakých důvodů se židovský zákon staví k provádění exhumace odmítavě, a za jakých podmínek je k vyzdvižení židovských ostatků možné přistoupit. Rovněž se kapitola bude věnovat i charakteristickým aspektům samotného výzkumu středověkých židovských pohřebišť z archeologického pohledu.[99]

2.1 Exhumace

Exhumace[100] (z latinského *ex* = z, ven, pryč, *humus* = země, půda, prsť) představuje odkrytí hrobové jámy s následným vyzdvižením lidských ostatků po legálně proběhlém pohřbu.[101] Provádí se pouze manuálním způsobem ručně bez použití jakékoliv doprovodné techniky.[102] Židovská víra opírající se o halachické zákony exhumaci, tedy vyjmutí kosterních pozůstatků z místa jejich pohřbení, razantně odmítá. Zákaz provedení exhumace můžeme nalézt jak v Jeruzalémském[103], tak i Babylónském[104] talmudu. Jedním z halachických argumentů, proč by se zemřelé tělo nemělo vytahovat z hrobu po smrti, je

[99] V případě otázky exhumace lidských ostatků zejména obětí holocaustu viz NENUTIL, Jiří; RAK, Michal a kol. *Exhumace obětí II. světové války: předpoklady, východiska, výzkum*.
[100] V angličtině se používá i termín „*disinterment*" = vyproštění.
[101] SIEGEL, Jay. A.; SAUKKO, Pekka; HOUCK, Max, ed. *Encyclopedia of Forensic Sciences*. s. 376.
[102] *Exhumace* [online]. [cit. 2022-04-04]. Dostupné z: https://www.epravo.cz/top/clanky/exhumace-15399.html
[103] „*Mrtvá těla nebo kosterní pozůstatky nesmí být vyjmuty z důstojného hrobu a přeloženy do jiného důstojného hrobu, z nevhodného hrobu do jiného nevhodného, z nevhodného hrobu do důstojného hrobu, a není třeba zmiňovat z důstojného do takového, který je nevhodný*." Volně přeloženo autorkou této diplomové práce z Moed Katan 2:4.
[104] „*Ani mrtvá těla ani kostry nesmí být vyjmuty z důstojného hrobu na nedůstojné místo, z nevhodného místa na jiné nevhodné a netřeba uvádět z místa důstojného na místo nedůstojné.*" Volně přeloženo autorkou této diplomové práce ze Semachot 13.

z důvodu zabránění ponížení jeho důstojnosti v mrtvém stavu.[105] Zároveň se zohledňuje i fakt, že by pozůstalým mohl pohled na rozkládající se tělo v případě brzké exhumace po provedeném pohřbu, popřípadě pohled na kosterní pozůstatky zemřelého, vyvolat pocity deprivace a odporu.[106] Dalšími argumenty v zákazu exhumace jsou vysvětlovány s ohledem na zemřelá těla, která by v případě otevření hrobu byla vyrušena a zažívala by tak zmatek před Božím soudem.[107] I přesto, že se židovská víra staví k provádění exhumace odmítavě, jsou určité rabínské výjimky, kdy lze exhumaci provést, a v určitých situacích je dokonce žádaná a nutná. Jeruzalémský talmud umožňuje vyjmutí zemřelého těla nebo jeho kosterních pozůstatků a přesunutí jej do hrobu, kde se nachází rodinná hrobka nebo jsou zde pohřbení předci zemřelého. Pokud se hrob nachází na místě, kde často dochází k přírodním výkyvům (povodně, zemětřesení apod.) a jsou zde nepříznivé přírodní podmínky, nebo se na těchto místech koná nelegální činnost (krádeže, vandalismus), je možné hrob přesunout na klidnější místo. Exhumaci je možné provést i v případě, že došlo k ujednání při probíhajícím pohřbu, že v pozdější době dojde k vyzvednutí těla a k jeho pohřbení na jiné místo. Rabín Maurice Lamm ve své knize *The Jewish Way in Death and Mourning* zmiňuje ještě další důvody k provedení exhumace židovského hrobu. Jedním z nich je například, že k vyzvednutí ostatků z původního hrobu může oprávněně dojít v případě jeho přepohřbení na místo ve Svaté zemi. V případě, že je zemřelý Žid pohřben na nesprávném místě z chybného důvodu nebo na základě nedopatření, lze jeho ostatky přenést na jiné správné místo tomu určené. Halachická omezení v tomto případě nenabývají platnosti. To se týká i přepohřbení ostatků, pokud jsou sice pohřbeny na vhodném místě, ale ze strany majitele pozemku nedošlo k jeho souhlasu.[108]

---

[105] GELLER, Rabbi Myron S. Exhuming the Dead [online]. [cit. 2022-04-04]. Dostupné z: https://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/public/halakhah/teshuvot/19912000/geller_exhuming.pdf. s. 414.

[106] LAMM, Maurice. *The Grave In Judaism* [online]. [cit. 2020-05-06]. Dostupné z: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/281579/jewish/The-Grave-in-Judaism.htm#Reinterment

[107] Tento argument se opírá o biblický příběh jako důkaz v narušování posmrtného klidu, kdy je Samuel vyrušen Saulem při znovuvzkříšení ženou z En Dor – „*Samuel k Saulovi promluvil: „Proč mě rušíš? Proč jsi mě nechal vyvolat?“* (I. Kniha Samuelova, 28:15)

[108] Toto pravidlo je dále rozvinuto v Toseftě (sbírka ústních tradic související s židovským orálním právem). V Toseftě je povoleno vyjmout lidské ostatky z hrobu v případě, že tento hrob ohrožuje veřejnou bezpečnost. V případě užívání hrobu na místě bez souhlasu jeho majitele existují podmínky, za kterých není exhumace požadována. Jedná se například o situaci, kdy vlastník pozemku svolil k pohřbení zemřelého na daném místě, ale později došlo ke změně jeho názoru. Na základě této skutečnosti je ale hrob legálním a neváže se na něj pozdější změna názoru, tudíž provedení exhumace nemůže majitel pozemku požadovat. Podobným podmínkám podléhá i hrob jedince, u kterého není známá rodina, a zodpovědnost za pohřeb a hrob tak přechází na komunitu. Tento hrob nabývá automaticky vlastnického

Exhumace představuje poměrně kontroverzní téma v židovských kruzích. Exhumaci lze provést pouze na základě konzultace s židovskými autoritami v rámci židovského práva a ve většině případů je požadován souhlas kompetentního rabína, který příslušnou žádost o tento úkon konzultoval s dalšími rabíny.[109] V rámci otázky povolení exhumace se rovněž zahrnují i další hlediska jako je posmrtná doba (doba, který uplynula od smrti jedince), stav lidských ostatků či stav pohřební schránky.[110]

2.2 Etika a aspekty výzkumu židovských pohřebišť

Archeologie židovských středověkých pohřebišť podléhá neustálým sporům mezi archeology a židovskými ultraortodoxními institucemi doprovázené ve většině případů i židovskými komunitami v otázce o nedotknutelnosti židovských hrobů a židovských ostatků. Podle těchto skupin je existence židovského hřbitova nezpochybnitelná a věčná. Důraz je kladen na respektování hrobů, které v žádném případě nesmí být narušeny archeologickými zásahy.[111] Pokud je tělo uloženo na židovském hřbitově, je zakázáno s hrobem jakkoliv manipulovat, a to i v případě snahy o optimalizaci míst na židovském hřbitově. Podle Maxe Polonovského představovalo posílení ortodoxních náboženských směrů na počátku 90. let 20. století poměrně velké ztížení v rámci konání archeologických výzkumů, které do té doby bylo možné provádět bez výraznějších problémů a zásahů ze strany židovských institucí. Vlna odporu k výzkumům na území Evropy a Izraele vedla posléze k nastolení úplného zákazu provádět jakékoliv archeologické výzkumy na místech nynějších a původních židovských hřbitovů.[112] Ultraortodoxní skupiny si nárokují „suverénní vlastnictví“ nad místem, kde se hrob nachází a nad samotnými kosterními pozůstatky. Jakákoliv další budoucí rozhodnutí o otázce pohřebiště tak musí

práva bez nutnosti souhlasu majitelů pozemku, zda s jeho přítomností souhlasí či nikoliv, a není možné jej exhumovat. Viz GELLER, Rabbi Myron S. Exhuming the Dead [online]. [cit. 2022-04-04]. Dostupné z: https://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/public/halakhah/teshuvot/19912000/geller_exhuming.pdf. s. 415.

[109] KOHLER, Kaufmann. *Disinterment* [online]. [cit. 2022-04-03]. Dostupné z: https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5222-disinterment

[110] LAMM, Maurice. *The Grave In Judaism* [online]. In: [cit. 2020-05-06]. Dostupné z: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/281579/jewish/The-Grave-in-Judaism.htm#Reinterment

[111] COLOMER, Laia. The Politics of Human Remains in Managing Archaeological Medieval Jewish Burial Grounds in Europe. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift*. 2014, (17). s. 171.

[112] POLONOVSKI, Max. *Jewish Cemeteries/Jewish Archaeology* [online]. [cit. 2022-04-04]. Dostupné z: https://jewish-heritage-europe.eu/conferences/cross-disciplinary-conference-on-european-jewish-cemeteries/conference-presentations/jewish-cemeteriesjewish-archaeology-max-polonovski/

být učiněna podle jejich vůle a rozhodnutí. Podle Laia Colomer tyto skupiny „tlačí na orgány památkové péče, aby jednaly podle jejich nábožensky motivovaného předpisu“. Mezi instituce, které se aktivně podílí na omezení archeologických výzkumů patří například ultraortodoxní organizace Atra Kadiša[113], ortodoxní Konference evropských rabínů (Conference of European Rabbis, CER) či Výbor pro ochranu židovských hřbitovů v Evropě (Committee for the Preservation of Jewish Cemeteries in Europe, CPJCE). Tyto instituce byly v některých kauzách podporovány i americkým ministerstvem zahraničí a americkými ambasádami, jako tomu bylo například v případě sporu ve Španělsku nebo v České republice v případě výzkumu Vladislavovy č.p. 1390/II a 76/II v rámci odkryvu části středověkého židovského pohřebiště.[114]

I přes pominutí veškerých sporů mezi židovskými a nežidovskými stranami v rámci práv a legální možností provádět archeologické práce na plochách židovských pohřebišť, je nutné se podívat i na přímá specifika, která se v současnosti otiskla do postupů takovýchto výzkumů. Jak už bylo výše zmíněno, posvátnost těchto míst a citlivost židovských komunit k tomuto tématu se odráží i v použitých archeologických metodách, které se snaží maximálně respektovat náboženské postoje židovské komunity. Nejčastěji proto dochází k výzkumu „*in situ*“[115], pokud výzkumná plocha byla analyzována na základě povinných archeologických výzkumů při stavebních činnostech a tato zkoumaná plocha neměla statut fungujícího židovského hřbitova. Z antropologické analýzy je umožněno provést studium kosterních pozůstatků pouze nedestruktivní metodou, a to nejčastěji adspekčně. Je možné provádět bezkontaktní měření kostí, fotodokumentaci, popřípadě provádět kresebné nákresy kostí a přidružených nálezů. Za žádných okolností nesmí dojít k porušení celistvosti zemřelého těla, popřípadě jeho kosterních pozůstatků. Je zakázáno provádět jakékoliv vpichy, řezy, vrypy na těle či kostech. Taktéž není umožněno odebírat části těla, provádět biopsii tělních tkání

[113] Atra Kadisha představuje mezinárodní ultraortodoxní organizaci zajišťující ochranu židovských svatých míst.
[114] Dohoda uzavřená mezi archeology a bývalým vrchním pražským rabínem Karolem Efraimem Sidonem dovolila vyzdvihnutí 88 kosterních pozůstatků, u kterých bylo umožněno provedení podrobnější antropologické analýzy. Tento čin byl ale posléze pozastaven na základě protestů výše zmíněných institucí, včetně americké ambasády, doplněné ještě odmítavým postojem rabína Jisraela Meira Laua (tehdy byl na postu vrchního aškenázského rabína v Izraeli), kteří Sidonův akt odsoudili pro nehalachické postoje. Na základě vyvinutého tlaku těchto institucí došlo k pozastavení dalších archeologických výzkumů rozhodnutím české vlády a plocha byla ošetřena zalitím betonu.
[115] Jedná se o způsob výzkumu, který probíhá v místě původní lokalizace zkoumaného objektu. V praxi to znamená například studium kosterních pozůstatků v původním hrobu bez toho, aniž by došlo k jejich manipulaci nebo přemístění.

a odebírat vzorky pro DNA analýzu. Všechny tyto úkony porušují tělní nebo kosterní integritu zemřelého jedince a jsou hodnoceny jako znesvěcení. Výjimku může tvořit odebírání textilních pozůstatků nebo předmětů, se kterými byl jedinec pohřben. Vzhledem k tomu, že se z rituálního hlediska nejedná o součást těla, je možné tyto objekty odebrat k dalšímu studiu, aniž by jakýmkoliv způsobem došlo k etickému porušení v rámci archeologického výzkumu. Nalezená těla nebo kosterní pozůstatky není možné spálit žehem (kremace) a neměly by být rovněž ukládány do takových míst (muzea, depozitáře apod.), která nejsou přímo určená k rituálními pohřbívání židovských ostatků. V případě fyzického přesunu ostatků ke znovupohřbení na novém židovském hřbitově nebo v rámci provádění závěrečných zásypů odkrytých hrobových jam „*in situ*“, je vždy nutná přítomnost židovské autority – rabína, aby byla zachována rituální platnost ve všech krocích.[116] Nezbytná komunikace mezi archeology, investory (v případě provádění staveních činností) a představiteli židovských institucí probíhá již od počátku archeologického výzkumu, pokud došlo k jasnému potvrzení nálezu židovského pohřebiště. Na základě společných jednání dochází k rozhodnutí židovských autorit, jakým způsobem bude s židovskými ostatky později nakládáno vzhledem k charakteru nálezů, prostoru a stavebního záměru. V případě zachování hrobů „*in situ*“ je snahou zabezpečit a ochránit hroby tak, aby nebyla v budoucnu umožněná jakákoliv manipulace s ostatky. Pokud se kosterní pozůstatky nachází například pod objekty budov, za přijatelné varianty jejich uchování na původních místech se považuje „přemostění, překlenutí, ohrazení či posazení budovy na pilíře“ takovým způsobem, aby tíha budovy nespočívala na přítomných hrobech.[117]

[116] NENUTIL, Jiří; RAK, Michal a kol. *Exhumace obětí II. světové války: předpoklady, východiska, výzkum*. s. 28-31.
[117] Tamtéž, s. 28.

3 Analýza odkrytých židovských pohřebišť v českých zemích

Následující kapitola se zaměří na odkrytá židovská pohřebiště z období středověku a raného novověku, jejichž archeologické výzkumy proběhly na území České republiky ve 20. a 21. století. Počet provedených zaznamenaných archeologických odkryvů židovských pohřebišť na našem území zahrnuje celkově desítky případů. Získané informace a údaje o životě židovských komunit z pohledu paleoantropologického hlediska mají nenahraditelnou hodnotu v rámci výzkumu a představují významné přispění k pochopení života, tradic a zvyklostí tehdejších židovských komunit nacházejících se v českých zemích.

Práce se v této části bude věnovat archeologickým odkryvům původních (popřípadě sporných) židovských hřbitovů v Praze (Bartolomějská ulice), Plzni, Brně a Slavkově u Brna. Zvlášť pak bude věnovaná celá kapitola záchrannému archeologickému výzkumu židovského pohřebiště (Židovská zahrada) v Praze a výzkumu nejstaršího židovského hřbitova v Prostějově. Jednotlivé výzkumy byly zdokumentovány na základě existujících nálezových zpráv v rámci terénních prací konaných v těchto oblastech. Jejich výsledky byly následně publikovány ve výročních a archeologických zprávách, v samostatných studiích v odborných periodicích a sbornících, popřípadě v novinových článcích mapujících archeologické práce.

Primárním fokusem bude především rozbor antropologických zpráv nalezených kosterních pozůstatků (pokud jsou přítomny) s ohledem na demografickou strukturu nalezených kosterních pozůstatků, zastoupení pohlaví, přítomnost anatomických variet a skeletálních patologických změn. Rovněž bude snahou poukázat i na zvyklosti pohřebního ritu pro danou lokalitu včetně topografické studie pohřebiště, způsob uložení těl, obsah a druh milodarů nebo pohřební výbavy v hrobových jámách.

3.1 Praha – Bartolomějská ulice

Hypotetický záchyt nejstaršího židovského pohřebiště představuje archeologický výzkum z roku 1936 na dnešní Bartolomějské ulici (Staré Město) v Praze. Jednalo se

odkryv hřbitova na území dvora domu č.p. 310.[118] Archeologickým výzkumem bylo odkryto celkem dvacet kostrových hrobů. Hrobové jámy byly standardně vyhloubeny do země. Jejich stěny ovšem nebyly tvořeny okolní půdou, ale byly obestavěny pískovcovými kamennými bloky. Tyto kamenné bloky během aktivního období používání hřbitova původně vyčnívaly nad povrch pohřebiště. Zajímavá zjištění přineslo podrobnější zkoumání původu těchto pískovcových bloků. Pískovce byly zřejmě přivezeny z oblasti Petřína, který se nachází na druhém břehu Vltavy. V místě Petřína se totiž nacházejí jediné výchozy[119] těchto zkoumaných pískovců.[120] K jejich použití a zhotovení obvodových stěn hrobových jam na Bartolomějské ulici bylo potřeba urazit poměrně dlouhou cestu.[121] Lze tedy předpokládat, že zhotovování těchto typů obvodových zdí oproti standardnímu výkopu hrobových jam muselo být náročné nejenom z hlediska času, ale především financí. Na základě těchto skutečností je možné usuzovat, že pohřebiště bylo primárně určeno bohatší vrstvě obyvatelstva. Z odkrytých dvaceti hrobů bylo osmnáct z nich podrobeno detailnější analýze. Celkový počet uložených jedinců v těchto zkoumaných hrobech činil minimálně 22 osob. To nás přivádí ke zjištění, že nebyla pravděpodobně dodržená stanovená pravidla pohřebního ritu, kdy každý židovský jedinec má právo na své vlastní místo odpočinku (výjimku mohou tvořit děti pohřbené společně s rodiči nebo prarodiči).[122] Demografický profil osob byl stanoven pouze v kategorii dospělý-dítě. Odhadnutí přibližného věkového rozmezí vybraných kosterních pozůstatků nebylo provedeno. V hrobech se nacházelo 18 dospělých, 3 děti a 1 neidentifikovatelný jedinec. Kosterní pozůstatky neidentifikovatelného jedince byly v hrobové jámě nalezeny ve stavu „rozsekání“. Nejednalo se však o traumatická zranění zapříčiněná za života daného jedince. K rozsekání došlo až postmortálně, což může

[118] STAŇKOVÁ, Veronika. Raně středověké pohřebiště v ulici Na Perštýně. *Staletá Praha* [online]. 2013, 29(2), 50-63 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: http://www.staletapraha.cz/media/2013_2/clanky-cele/sp-2-2013-04-stankova-hroby.pdf. s. 58.
[119] Výchozy představují místo nebo oblast, kde jednotlivé horniny vystupují nad povrch zemský. Lze je tedy spatřit pouhým okem. V tomto případě je umožněno geologům nebo badatelům podrobovat tyto horniny různým zkoumáním. Viz PETRÁNEK, Jan. *Výchoz* [online]. [cit. 2022-03-12]. Dostupné z: http://www.geology.cz/aplikace/encyklopedie/term.pl?vychoz
[120] STAŇKOVÁ, Veronika. Raně středověké pohřebiště v ulici Na Perštýně. *Staletá Praha* [online]. 2013, 29(2), 50-63 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: http://www.staletapraha.cz/media/2013_2/clanky-cele/sp-2-2013-04-stankova-hroby.pdf. s. 58.
[121] Oblast Petřína je od Bartolomějské ulice vzdálená minimálně 1,5 km vzdušnou čarou.
[122] Pravidla pro tradiční uložení ostatků byla rozebírána v první části práce v subkapitole *1.1.5 Hrob* (kap. 1 Pohřbívání Židů z pohledu archeologické antropologie).

podnítit vznik několika různých hypotéz, jak k této situaci mohlo dojít.[123] Odkryté hroby vykazovaly známky židovského pohřebního ritu. Poloha jedinců v hrobech byla jako v případě jiných nálezů pohřebišť, které byly potvrzené za židovské, ve směru západ-východ, kdy nohy byly orientovány východně. Uložení kosterních pozůstatků sekundární literatura nezmiňuje, nicméně lze s největší pravděpodobností předpokládat polohu vleže na zádech s rukami podél těla. Je možné potvrdit, že kostrový typ pohřbívání byl prováděn s přítomností pohřební schránky, kam bylo zemřelé tělo vloženo. V některých hrobových jámách byly totiž nalezeny pozůstatky dřevěných částí, které původně tvořily dřevěnou rakev. Co se týče obsahu a výbavy pohřební schránky, byly v hrobech nalezeny například zlaté a stříbrné náušnice, což ale odporuje židovským funerálním zvyklostem. Vzhledem k neexistujícímu antropologickému rozboru kosterních pozůstatků není možné určit, zda náušnice byly součástí jedince jako nositele, či zda byly do hrobu vloženy jako součást milodaru. Pokud by náušnice byly nalezeny u lebky v oblasti uší, dalo by se předpokládat, že kosterní pozůstatky patřily osobám ženského pohlaví. Dalšími objevenými předměty byly koňské podkovy.[124] Tento specifický typ kovového předmětu nebyl nalezen při žádném jiném archeologickém odkryvu na českém území. Zároveň se jedná o předmět, který má určité spojení se zvířetem, což je určitou raritou v rámci všeobecného nálezu objektů v podobě milodarů. Železná podkova byla přítomna ve více hrobech. Je možné se domnívat, že podkova vložená do hrobu (pohřební schránky) mohla být ukazatelem původního zaměstnání zemřelého. Mohlo se jednat například o chovatele nebo nákupčího koní, nejvyššího štolbu, nebo mohl být zemřelý pouze velkým milovníkem koní, a pozůstalí mu tak chtěli do rakve věnovat tento předmět s odkazem na jeho zálibu v podobě milodaru. V hrobových jámách byly nalezeny i pozůstatky oděvů. Zda se jednalo o pozůstatky lněného pohřebního rubáše, nebo jiného typu oděvů, není možné konstatovat vzhledem k absenci podrobnější analýzy přítomných textilií. Datace pohřebiště je poměrně nejistá, ale předpokládá se jeho využívání pravděpodobně do 10. století. Také toto časové určení poněkud problematizuje identifikaci pohřebiště s židovskou komunitou. První zprávy o židovských kupcích v českých zemích (Praze),

[123] STAŇKOVÁ, Veronika. Raně středověké pohřebiště v ulici Na Perštýně. *Staletá Praha* [online]. 2013, 29(2), 50-63 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: http://www.staletapraha.cz/media/2013_2/clanky-cele/sp-2-2013-04-stankova-hroby.pdf. s. 58.
[124] STAŇKOVÁ, Veronika. *Raně středověké pohřebiště v Bartolomějské* [online]. [cit. 2022-02-10]. Dostupné z: http://www.praha-archeologicka.cz/p/299?tgo=46

kteří ještě nemuseli vytvářet trvale usazenou obec, totiž máme až z počátku 10. století.[125] Podle Borkovského sloužilo nalezené pohřebiště k pohřbívání bohatých kupců, kteří nejspíše pocházeli z jiných zemích.[126] Dragoun jde se svou interpretací ještě dále a pohřebiště bohatých kupců přisuzuje právě Židům.[127] Dokládá se to podle zprávy Ibrahíma ibn Jakuba z 10. století, ve které se popisuje jejich usazování v blízkosti knížecí rezidence.[128] Pokud bychom pracovali s touto hypotézou, jednalo by se o nález nejstaršího židovského hřbitova v českých zemích. Ačkoliv má topografie hřbitova a uložení ostatků charakteristické rysy židovského pohřebního ritu, je Dragounova teze některými badateli zpochybňována.[129]

3.2 Plzeň

V roce 2007 byl ukončen archeologický záchranný výzkum, jehož výsledkem byl nález zhruba 16 hrobových jam včetně několika kosterních pozůstatků, které patřily židovským osobám z období středověku. K jejich nálezu a odkryvu došlo při započetí výstavby nového nákupního a zábavního centra Plaza Plzeň. Zadavatelem stavby byla shodou okolností izraelská společnost Plaza.

Na základě historického kontextu a typologie pohřebního ritu bylo archeology a představiteli plzeňské židovské obce potvrzeno, že se jednalo o pozůstatky starého židovského hřbitova. Osm hrobů dokonce obsahovalo na základě proběhlé antropologické analýzy kosterní pozůstatky patřící subadultním jedincům. Nalezený středověký hřbitov tak představoval patrně okrajovou část plně funkčního hřbitova včetně dochované části dětského oddělení – *nefele*[130], která se nacházela separovaně od zbytku nalezených hrobů dospělých Židů. Archeologický výzkum přitáhl pozornost mnoha

[125] BLECHOVÁ, Lenka; DOLEŽALOVÁ, Eva; MUSÍLEK, Martin; ZACHOVÁ, Jana; POLAKOVIČ, Daniel; VISI, Tamás, ed. *Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku: od počátků do roku 1347*. s. 3-5, č. 1-3.
[126] BORKOVSKÝ, Ivan. Pohřebiště obchodníků z doby knížecí v Praze. *Slavia Antiqua 1*. 1948, 460-484.
[127] DRAGOUN, Jiří. K otázce tzv. pohřebiště cizích kupců v Bartolomějské ulici na Starém Městě pražském. In: BUŚKO, Cezary. *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*. Wroclaw a Praha: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej akademii nauk – Archeologický ústav AV ČR, 2002. s. 239
[128] STAŇKOVÁ, Veronika. *Raně středověké pohřebiště v Bartolomějské* [online]. [cit. 2022-02-10]. Dostupné z: http://www.praha-archeologicka.cz/p/299?tgo=46
[129] Praha 1 – Staré Město, Karoliny Světlé ppč. 1136. In: DRAGOUN, Jiří a kol. *Archeologický výzkum v Praze v letech 2009–2010. Pražský sborník historický 39*. 2011. s. 419-421.
[130] V judaismu se okrsku hřbitova, kde jsou pohřbívány zemřelé děti, říká *nefele*.

zahraničních médií, ale především i židovských komunit a institucí. Vzhledem k halachickému zákazu manipulace s kosterními pozůstatky bylo přistoupeno k aktualizovanému plánu výstavby zahrnující konzervaci části původního hřbitova v jeho plném rozsahu. Oblast, kde se nacházely hroby dospělých jedinců, byla překlenutá a zakrytá geotextílií. Hroby se tak nacházejí pod rampou parkovacího domu. Budova parkovacího domu byla upravena takovým způsobem, aby bylo možné hrobová místa spatřit jak z vnější strany, tak i ze strany schodiště. Dětské hroby vzhledem k jejich poloze byly nezahrnuty do stavebního komplexu, a byly tak přikryty několika vrstvami zeminy.[131]

Podle dochovaných písemných pramenů se předpokládá, že se tento středověký židovský hřbitov nacházel na Skvrňanském předměstí. Podle Františka Frýdy[132] existuje jediná zmínka z 6. ledna 1432 o tom, že starší Židé v čele s tehdejší plzeňskou židovskou obcí kupují stavební místo pro zřízení svého vlastního židovského hřbitova. Stavební pozemek byl odkupován od tamní městské obce a nacházel se na Skvrňanském předměstí. Židovská komunita za něj zaplatila dvanáct kop pražských grošů[133]. Aktivní využívání hřbitova k pohřbívání zemřelých Židů probíhalo pravděpodobně od první poloviny 15. století až do první poloviny 16. století, kdy byli Židé z Plzně vypovězeni.[134]

3.3 Brno

K odkryvu středověkého židovského hřbitova došlo i v Brně při Uhelné ulici. V původních mapových podkladech spadala tato oblast do takzvaného brněnského předměstí. Archeologický průzkum proběhl v 80. letech 20. století se záchytem 25 kostrových hrobů. Jednalo se záchyt hrobů v prostoru 49 metrů dlouhého a 11 metrů širokého. Lokalita odkrytého středověkého hřbitova se nacházela v oblasti dnešního brněnského hlavního nádraží. V úseku podchodu pod kolejištěm až směrem k výstupu na

[131] PEŠKOVÁ, Lada. *Archeologický průzkum na staveništi Plaza v Plzni je u konce* [online]. [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://www.archiweb.cz/n/home/archeologicky-pruzkum-na-stavenisti-plaza-v-plzni-je-u-konce
[132] František Frýda je ředitelem Západočeského muzea v Plzni.
[133] ŠTRÁFELDOVÁ, Milena. *Nález židovského hřbitova v Plzni zabrzdil stavbu za víc než miliardu korun* [online]. 2006 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://cesky.radio.cz/nalez-zidovskeho-hrbitova-v-plzni-zabrzdil-stavbu-za-vic-nez-miliardu-korun-8613981
[134] ORNA, Jiří. Několik poznámek k otázce polohy středověkého židovského hřbitova v Plzni. In: *Minulostí Západočeského kraje 44*. Plzeň, 2009. s. 373-379.

Uhelnou ulici. Hřbitov se nacházel v sousedství s tehdejší Židovskou bránou. Přesná datace založení hřbitova je velmi nejasná z důvodu absence jakýchkoliv písemných zmínek. Nicméně se předpokládá, že k založení židovského hřbitova došlo pravděpodobně v polovině 13. století.[135] Hřbitov následně zanikl kolem roku 1454 v souvislosti s vypovězením Židů z moravských královských měst.[136]

Odkryté hroby vykazovaly známky židovského pohřebního ritu. Poloha jedinců v hrobech kopírovala židovskou tradici polohování těla, kdy hlava byla uložena západním směrem a dolní končetiny směřovaly na východ směrem k Jeruzalému. Zemřelé osoby byly ukládány v poloze vleže, horní končetiny byly natažené rovně podél těla. Pouze u jednoho skeletu byla jedna horní končetina položena v oblasti klína. Odkrytá část hřbitova vykazovala známky rozlehlosti, jednotlivé hroby byly tak prostorově nezávislé na sobě. Etážovitost, kdy se hroby v důsledku nedostatku místa vrstvily patrovitě nad sebe, v tomto případě nebyla potvrzena. Antropologická analýza kosterních pozůstatků nebyla do dnešní doby provedena, s čímž souvisí nemožnost stanovit demografickou strukturu zemřelých, určit zastoupení pohlaví a celkově získat přehled o nalezeném souboru skeletů.[137] Ze získaného osteoblastického materiálu tudíž nebyla provedena ani studie na stanovení indexu kostní zachovalosti, či případného výskytu anatomických variet nebo patologií na kosterních pozůstatcích.

3.4 Slavkov u Brna

Ve výroční zprávě Ústavu archeologické památkové péče Brno z roku 2010 byla vypracovaná nálezová zpráva[138], která potvrdila částečný odkryv starého židovského hřbitova. Jednalo se o zkoumanou plochu v oblasti ulice Československé armády ve Slavkově u Brna (okres Vyškov). Bývalý židovský hřbitov byl nalezen při výstavbě nového obchodního domu. O tehdejší existenci hřbitova pojednává dochovaný údaj

[135] PROCHÁZKA, Rudolf. Zrod středověkého města na příkladu Brna: (k otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech). In: *Mediaevalia archaeologica 2*. s. 87-88.
[136] K tématu likvidace středověkých židovských nekropolí v Olomouci, Brně a Znojmě viz SOUKUP, Daniel. K sekundárnímu užití židovských náhrobků v Olomouci: kapitola z dějin protižidovských perzekucí v pozdním středověku. In: ROHÁČEK, Jiří. *Epigraphica et Sepulcralia 8*. Praha: Ústav dějin umění AV ČR, 2018. s. 265-287.
[137] PROCHÁZKA, Rudolf. Zrod středověkého města na příkladu Brna: (k otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech). In: *Mediaevalia archaeologica 2*. s. 131.
[138] Nálezová zpráva byla vypracovaná Mgr. Blankou Mikulkovou.

z roku 1549, který popisuje, kde se pohřebiště ve Slavkově nacházelo. Původní pohřebiště bylo zrušeno roku 1744, kdy ho tehdejší majitel panství Maxmilián Oldřich hrabě z Kounic nechal zlikvidovat z důvodu jeho překážení ve výhledu na zámek.[139]

Archeologickým výzkumem bylo objeveno na 68 kostrových hrobů. Demografická struktura zemřelých představovala z 97 % nález dětských kosterních pozůstatků různého stáří (66 jedinců). Na základě tohoto objevu můžeme konstatovat, že archeologický výkop zahrnul odkryv části židovského hřbitova, která patřila do dětského oddělení – *nefele*.[140] Pravděpodobně se jedná o odkryv jediné zachované části původního židovského hřbitova.

Mimo zachycení dětského okrsku židovského hřbitova, byly nalezeny i dva hroby s pozůstatky dospělých jedinců. Tyto hroby byly charakteristické značnou odlišností od zbytku hrobových nálezů. První hrob se vyznačoval obdélníkovou hrobovou jámou. Tento hrob byl na základě analýzy okolního terénu, kdy k jeho výkopu došlo pravděpodobně již po dlouhodobém navršení zeminy do dnešní výšky, označen za hrob nejmladší. Druhý hrob dospělého jedince byl zcela jiného koncepčního charakteru. Hrob byl na základě nálezu klasifikován více jako hrobka, než že by se jednalo o standardní hrobovou jámu totožnou s ostatními nálezy v rámci daného archeologického výzkumu. Hrobka měla komorovou výstavbu na základě zaklenutých cihel. Výjimečný nález dospělých hrobů v okrsku dětských oddělení lze s největší pravděpodobností interpretovat způsobem, že zřejmě došlo k narušení této části vlivem nedostatku prostoru, a tak se začali dospělí jedinci pohřbívat nad datačně starší dětské hroby.

Pozůstatky textilií z pohřebních rubášů, či jiných oděvů, nebyly v hrobech potvrzeny. V některých jámách ovšem došlo k objevům měděných či bronzových háčků, které mohly být součástí pohřebního rubáše, popřípadě mohly poukazovat na osoby pohřbené ve svých původních šatech. Milodary v podobě amuletů, mincí, či jiných předmětů rovněž nebyly v hrobových jámách přítomny, vyjma prokazatelného nálezu jednoho visacího zámku v hrobové jámě. V jednom z dalších hrobů byla objevena větší

[139] KLENOVSKÝ, Jaroslav. *Encyklopedie židovských památek Moravy a Slezska*. s. 281.
[140] MIKULKOVÁ, Blanka. *Slavkov u Brna (okr. Vyškov): Ul. Čs. armády – supermarket SPAR.* [online]. Ústav Archeologické Památkové Péče Brno: Brno, 2011 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://www.uapp.cz/file.php?nid=8292&oid=6364700. s. 32.

část železného plechu, která byla pospojovaná nýty. Archeology byl tento objev vysvětlen s odkazem na přítomnost původně kotlíkové nádoby.

Hrobové jámy nebyly patrné téměř u žádného ze skeletů. Taktéž i část hrobů byla porušena novodobými výkopy. Byla zachována zásada, že každý zemřelý má nárok na svůj vlastní hrob. Jednotlivé hroby se prostorově navzájem respektovaly a nedocházelo ke vzájemnému narušení jejich jednotlivých stěn skrze sousední hrobové jámy. Typ pohřbívání byl etážovitý, kdy ukládání zemřelých probíhalo v patrech nad sebou zřejmě z důvodu nedostatku prostoru pokračovat v pohřbívání standardně vedle sebe. Ani v tomto případě ovšem nedošlo k žádnému narušení sousedních hrobů vertikálně nad sebou. Přesná datace z hlediska charakteru hrobových jam je poměrně složitá. Vzhledem k patrovitému rozmístění hrobů se dá předpokládat, že starší hroby se nacházely nejhlouběji a nejmladší byly v prvních vrstvách archeologického odkryvu. Odhadovaná datace nejmladšího hrobu je stanovena na období před první polovinou 18. století. Typ ukládání zemřelých a jejich poloha nebyly ve zprávě popsány.[141]

Při studiu kosterních pozůstatků měly všechny objevené skelety v obličejové části na místě očí uložené keramické fragmenty v podobě zlomků. Tyto zlomky byly taktéž uloženy i do úst zemřelých. Jak bylo popsáno v první kapitole, je možné tento zvyk interpretovat dvěma způsoby. Buďto se jedná o neustálou připomínku, že je člověk součástí procesu "*v prach jsi, a v prach se obrátíš*" (Gn 3, 19).[142] Nebo se jedná o následování verše z knihy Přísloví (27, 20), že "*Podsvětí, říše zkázy, se nenasytí; nenasytí se ani oči člověka*", proto je nutné, aby oči zemřelého byly zakryté. Ze studie nevyplývá, že byla půda v hrobových jámách podrobena detailnější analýze se snahou o potvrzení přítomnosti "jiné zeminy". Taktéž nebyly nalezeny ani pozůstatky po látkových pytlíčcích, takzvaných *erdesacklech*, které by obsahovaly půdu ze Svaté země. U většiny dolních končetin zemřelých, zejména v oblasti kotníků, byly nalezeny říční oblázky nebo větší valouny. Veškeré kosterní pozůstatky a hmotné nálezy v podobě výše

[141] MIKULKOVÁ, Blanka. *Slavkov u Brna (okr. Vyškov): Ul. Čs. armády – supermarket SPAR.* [online]. Ústav Archeologické Památkové Péče Brno: Brno, 2011 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://www.uapp.cz/file.php?nid=8292&oid=6364700. s. 32.
[142] S touto teorií pracuje Nosek a Damohorská (NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. s. 133.) nebo A. Kolatch (KOLATCH, A. *The Jewish Mourner's Book of Why*. s. 39.).

popisovaných keramických fragmentů a různých předmětů byly vráceny do vlastnictví židovské obci.[143]

I u slavkovského židovského pohřebiště byly v rámci pohřbívání používány pohřební schránky. Použitým materiálem pohřební schránky bylo dřevo, jehož pozůstatky byly zachyceny v několika hrobech. Na pohřební schránku byla použita jednoduchá rakev obdélníkovitého tvaru, která byla opatřena kovovými hřebíky. I přes židovskou tradici, kdy je snaha vyvarovat se použití jakýkoliv kovových součástek při výrobě rakví, se s tímto fenoménem setkáváme poměrně běžně u židovských ritů především z mladší doby. U jedné z rakví byl nalezen i železný visací zámek. Funkcí zámku mohlo být jednak, aby zemřelý nemluvil o světě živých ve světě následujícím, a zároveň i, že se země za ním již zavřela a není cesty návratu. Popřípadě mělo použití zámku funkci ochrany před démonickými bytostmi, které ohrožovaly i svět zemřelých.[144] Jak už bylo psáno v předchozí části této práce, nálezy kovových visacích zámků jsou popisované i při odkryvu hrobových jam v dalších oblastech jako je Polsko nebo Německo.[145]

Nalezené kosterní pozůstatky byly po ukončení terénních prací řádně pohřbeny zástupci Židovské obce Brno. Jednání mezi investorem a zástupci obce posléze vyústilo ve vzájemnou dohodu o změně stavebního projektu takovým způsobem, aby došlo k zachování a ochraně hřbitova na jeho původním místě. Požadavek obce o nedotknutelnosti hřbitova byl vyřešen přemostěním a uzavřením prostoru pod plochou hřbitova.[146]

[143] MIKULKOVÁ, Blanka. *Slavkov u Brna (okr. Vyškov): Ul. Čs. armády – supermarket SPAR.* [online]. Ústav Archeologické Památkové Péče Brno: Brno, 2011 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://www.uapp.cz/file.php?nid=8292&oid=6364700. s. 32.
[144] Zde děkuji za připomínku dr. Soukupovi, který poukázal na to, že by zámky mohly taktéž sloužit k uzamčení zemřelých, aby nemohli vniknout zpět do světa živých, a strašit tak a obtěžovat pozůstalé jako revenanti.
[145] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 136-141.
[146] *Bývalý židovský hřbitov ve Slavkově překlene most* [online]. 2010 [cit. 2022-03-22]. Dostupné z: https://zpravy.aktualne.cz/regiony/jihomoravsky/byvaly-zidovsky-hrbitov-ve-slavkove-preklene-most/r~i:article:682931/

4 Prostějov

Záchranný archeologický výzkum[147] prováděný Ústavem archeologické památkové péče Brno (ÚAPP Brno) probíhal v roce 1998 (29.1.1998 – 30.11.1998) na ulici Šerhovní a Hlaváčkovo náměstí.[148] Jednalo se o záchranný výzkum záchytu raně novověkého židovského pohřebiště v Prostějově. Záchranný výzkum dohlížel nad rekonstrukcí budovy a taktéž i při dostavbě nového administrativně-obchodního objektu na Šerhovní ulici, která již dříve byla asanována. Výzkum probíhal ve dvou etapách. Ta první probíhala v rozmezí od ledna do května 1998 v objektu budovy, kde došlo ke kompletní asanaci se snižováním podlahy ve sklepních prostorech objektu a k podbetonování původních nosných stěn. Druhá etapa (srpen-listopad 1998) se již zaměřila na dohled a plošnou záchranu archeologických nálezů, které se ve zkoumané oblasti nacházely. [149]

Na území původního židovského hřbitova bylo odkryto na 43 kostrových hrobů. Kromě toho došlo k záchytu ještě několika desítek objektů a stovek vrstev (jámy, zdi apod.) různého stáří, které byly většinou součástí zázemí středověkého hospodářského domu. Nejstarší nálezy je možné datovat do 12. – 13. století.

Poloha původního hřbitova se nacházela v severní části Prostějova v prostoru mezi hradbou a městským příkopem.[150] Počátek pohřbívání můžeme datovat nejdříve do poloviny 15. století. V té době totiž dochází k zániku domu rozkládajícího se na dané parcele, na které posléze již nedošlo k obnovení sídelních aktivit. Kvůli výstavbě městské hradby se tato parcela ocitla vně opevněné plochy. Využívání hřbitova k funerálním aktivitám bylo ukončeno na přelomu 18. a 19. století. Čižmář popisuje, že vlivem josefinských reforem dochází k jeho zániku.[151] Z responza rabína Mordechaje Beneta se ale dozvídáme, že zastavení funerální aktivit na tomto hřbitově bylo z důvodů vyčerpání

[147] Číslo akce: 1383/98.
[148] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek I – text*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999. s. 3.
[149] Tamtéž, s. 4.
[150] ČIŽMÁŘ, Zdeněk; ŠMÍD, Miroslav. Vývoj Prostějova v archeologických a historických pramenech v období 10.-16. století. *Archaeologica Pragensia*. 2000, 25(1). s. 18.
[151] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek I – text*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999. s. 7.

kapacity míst určených k dalším pohřbům.[152] Na základě této skutečnosti probíhala jednání mezi Židy a představenými města, kdy se uvažovalo o zrušení stávajícího hřbitova a jeho znovuzaložení na místě novém. V roce 1801 došlo ke zřízení nového (tzv. druhého) židovského hřbitova, který se nachází na dnešní Lidické ulici, a na původním židovském hřbitově byla funerální aktivita ukončena v srpnu roku 1802.[153]

4.1 Topografie pohřebiště

Tvar hrobových jam byl ve většině případů obdélného až obdélníkovitého půdorysu. Pouze v případě hrobu H3 se jednalo o nepravidelnou jámu lichoběžníkového charakteru. Nepravidelný půdorys byl popsán i při záchytu hrobové jámy H1. Dna hrobů byla z velké části ve tvaru U, pouze v jednom případě byl zaznamenán mísovitý tvar dna.[154] U poloviny případů z celkového zkoumaného souboru nebyla hrobová jáma vůbec přítomná.[155] Kosterní pozůstatky a náznaky hrobových jam (H14) byly nalezeny i v oblasti takzvané navážkové vrstvy.[156] Stěny a prostor některých hrobů byly narušeny recentními zásahy, zdmi, dalšími technickými jámami (kulová jáma apod.). Některé byly dokonce i částečně zapuštěny do zasypaného hradebního příkopu.[157] Hroby byly etážovité, nacházely se až ve třech horizontech nad sebou.[158] Délka hrobových jam se pohybovala v rozmezí od 0,54 m do 2,2 m, šířka byla od 0,25 m do 1,61 m a hloubka od 0,1 m do 0,4 m.[159] Polovina zkoumaného souboru hrobových jam obsahovala kosterní pozůstatky subadultních jedinců, které byly z velké většiny lokalizovány v severní části

[152] HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. s. 64.
[153] DOKOUPILOVÁ, Marie. Zánik druhého židovského hřbitova v Prostějově. In: *Židé a Morava: Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 5. listopadu 2008*. Kroměříž: Muzeum Kroměřížska, 2009. s. 228.
[154] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek V – kontextuální karty (jámy, zdi)*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.
[155] HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. s. 23.
[156] Jednalo se o navážkovou vrstvu, která vznikla v době fungování pohřebiště, a do které byly zahlubovány některé z hrobových jam pohřebiště. Tato vrstva rovněž překryla starší objekty datované do období 14. století, které se zde nacházely.
[157] Jednalo se například o tyto hroby: H6, 517/H7, H11, H26, H27, H35 a H36.
[158] ČIŽMÁŘ, Zdeněk; ŠMÍD, Miroslav. Vývoj Prostějova v archeologických a historických pramenech v období 10.-16. století. *Archaeologica Pragensia*. 2000, 25(1). s. 94.
[159] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek V – kontextuální karty (jámy, zdi)*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.

odkrytého pohřebiště a nacházely se v nejsvrchnější vrstvě.[160] S největší pravděpodobností lze předpokládat, že archeologický výzkum tak zachytil i část hřbitova zvanou *nefele*, která byla určena k dětským pohřbům.[161]

Vícečetné hroby

Na prostějovském pohřebišti došlo k nálezu i jednoho oficiálního vícečetného hrobu, ve kterém se společně nacházely kosterní pozůstatky třech jedinců. Jednalo se o ženu H38/II ve věku 30-59 let (*adultus maturus*) a dva novorozence H38/I a H38/III ve věku 38. týden i.u.v.[162] (*fetus-neonatus*). Z nálezu lze předpokládat, že se jednalo o hrob matky a jejích dvou dětí. Žena byla uložená vleže na zádech a po obou stranách v oblasti horních končetin se nacházely pozůstatky novorozenců. Vzhledem k nízkému věku dětských ostatků se usuzuje, že jedinci byli buďto narození předčasně před dokončením standardní doby těhotenství, nebo v termínu, ale k jejich úmrtí došlo pravděpodobně ihned záhy po porodu. Příčina smrti u dospělé ženy byla zřejmě spjatá s probíhajícím porodem nebo následnými poporodními komplikacemi. Jedinci byli pohřbení ve stejném časovém horizontu. Nebyly zaznamenány žádné jiné stratigrafické vrstvy, které by poukazovaly na přepohřbívání či znovuotevření hrobu pro další pohřbení těla. V judaismu na základě halachických ustanovení je kladen důraz, aby každý jedinec měl nárok na své vlastní místo odpočinku. V případě tohoto nálezu vícečetného hrobu se ale jedná o výjimku, kdy obecně novorozenci a malé děti mohou společně s rodiči (prarodiči) sdílet stejný hrob, aniž by došlo k porušení tradice pohřebního ritu.[163]

4.2 Poloha kosterních pozůstatků

Orientace uložení těl v nalezených hrobových jámách odpovídala způsobům židovského pohřebního ritu. Jednalo se o uložení západně-východní. V některých případech došlo k zachycení mírného anatomického vychýlení hlavy na její pravý či levý

[160] HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. s. 63.
[161] Podobný záchyt proběhl i při archeologickém výzkumu židovského pohřebiště v Plzni a ve Slavkově u Brna.
[162] Zkratka i.u.v. znamená intrauterinní (nitroděložní) vývoj.
[163] Vysvětlení viz poznámka pod čarou od dr. Leszka Hońda v BIS, Wojciech; WIĘCKOWSKI, Wiesław. Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych. *ArtykuŁy i Źródła*. 2016, 2016/2017(9). s. 112 nebo GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. s. 375-376.

bok (H7, H6, H12). Jedinci leželi tradičně vleže na zádech, horní a dolní končetiny natažené. U některých zemřelých (H26, H38/II) nebyly horní končetiny natažené podél těla, ale v oblasti loketního kloubu došlo k jejich slabé flexi (pokrčení).[164]

4.3 Pohřební schránky

Výskyt pohřebních schránek v podobě rakví lze doložit i na prostějovském hřbitově. V určitých hrobových jámách (např. 517/7 (H7), H39) došlo k nálezům pozůstatků dřevěných částic tvořících původně torzo rakve. Analýza dřevěných částí pro určení typu dřeva během daného archeologického výzkumu neproběhla. Lze se tedy pouze domnívat, že se i v těchto případech jednalo o dřevo borovicové, které bývá nejčastěji používaným materiálem při výrobě rakví v rámci tradic židovského pohřebního ritu. V některých hrobech (H5, H23, H30, H38) došlo rovněž i k nálezu železných hřebíků sloužících k uzavření víka rakve.[165] Celkově bylo ve zkoumaných hrobových jámách nalezeno šest hřebíků.[166]

4.4 Pohřební výbava

Z celkového zkoumaného souboru 43 kostrových hrobů byly u 28 hrobů objeveny různé předměty, osteologický materiál zvířecího původu, keramické fragmenty, pozůstatky mazanic a skel. Záchyt předmětů jako součást pohřební výbavy zemřelých Židů byl v rámci výzkumu prostějovského pohřebiště rozmanitější, než tomu bylo například při výzkumech Židovské zahrady v Praze. Níže předkládaný seznam pohřební výbavy popisuje pouze předměty, které byly nalezeny v hrobových jámách a původně byly součástí pohřebních schránek se zemřelými.

Keramické fragmenty

U vícero kosterních pozůstatků se zachovalou lebkou byla zaznamenáno praktikování tradice pokládání předmětů na oči a do úst zemřelých Židů. Materiálem

[164] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek II – obrazové přílohy*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999. s. 35-51.
[165] Tamtéž, s. 35-51.
[166] HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. s. 31.

fragmentů byla v tomto případě keramika. Nález byl učiněn u jedinců z hrobu H29, H37, H40, H43. V případě ženy z hrobu H43 byl keramický fragment vložený i do úst.[167] O symbolickém výkladu konání tohoto zvyku bylo pojednáváno již v přechozích kapitolách.

Spinky

U ženy H38/II z vícečetného hrobu H38 byly v blízkosti kosterních ostatků nalezeny pozůstatky, které sloužily jako součást oděvu. Jednalo se o měděné pocínované záponky (háčky a protiočka) a měděné kroužky s pozůstatky kožených řemínků. Měděné pocínované záponky byly nalezeny v oblasti hrudního koše, po obou stranách žeber. Měděné kroužky s pozůstatky kožených řemínků byly rozmístěny mezi pravou paží a pravou stranou žeber.[168] Obsah a typ nálezu poukazuje na to, že žena byla s největší pravděpodobností pohřbená ve svém původním oděvu, nikoliv v tradičním jednoduchém pohřebním rubáši. Předpokládá se, že oděv ženy byl vzhledem k nálezu mnohem zdobnějšího a bohatšího charakteru.

K dalšímu nálezu měděné pocínované záponky došlo u subadultního jedince z hrobu H37. U dítěte v hrobu H14 byly nalezeny dva háčky a jedno protiočko. K nálezu došlo v oblasti jeho zápěstí, z čehož lze předpokládat, že se jednalo spinky sloužící k sepnutí oděvu v místě rukávů.[169] Charakter nálezu u obou dětských jedinců poukazuje opět na možnost, že pohřbení dětských těl proběhlo v jejich původním oblečení.

Železná přezka

Nález železné přezky byl opět zaznamenán v rámci hrobové jámy H38 u ženy označené H38/II. Přezka ve tvaru D byla nalezena v podžeberní oblasti na levé straně jejího těla. Vzhledem k charakteru předmětu a místa záchytu předmětu se s největší pravděpodobností jednalo o přezku sloužící k upevnění opasku.[170] Tento předmět opětovně potvrzuje hypotézu, že žena nebyla pohřbená v tradičním pohřebním rubáši (viz nález spinek).

---

[167] Na základě nákresů z ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek II – obrazové přílohy*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999. s. 35-51.
[168] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek I – text*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999. s. 56.
[169] Tamtéž, s. 55.
[170] Tamtéž, s. 56.

Železný nůž

V hrobu H38 byl nalezen zkorodovaný předmět[171], který byl archeology označen za pozůstatek železného nože s trnem. K nálezu nože došlo ve vícečetném hrobu, ve kterém byli celkově pohřbení tři jedinci – dospělá žena s dvěma novorozenci (H38/I, H38/II, H38/III), je poněkud složitější účel předmětu s jistotou interpretovat s ohledem na charakter lidských ostatků v hrobové jámě.[172]

Visací zámky

I v případě prostějovského židovského hřbitova došlo k nálezům železných visacích zámků, tak jak tomu bylo i na židovském pohřebišti ve Slavkově u Brna nebo v dalších sousedních státech (Polsko, Německo).[173] Například u jedince z hrobu H27 byl zámek nalezen u levé dolní končetiny v oblasti hlezna, zatímco u dítěte H37 v oblasti hlavy. Ve dvou případech (H27 a H37) bylo součástí konstrukce zámku i vodič na klíč, čímž se pravděpodobně ještě více posílila funkce zámku. Používání a funkce železných zámků vkládaných do pohřebních stránek bylo vysvětlováno již v první části práce.[174]

Lomové kameny

Nálezy kamenů vložených přímo do hrobové jámy vedle kosterních pozůstatků byly zaznamenány i v případě prostějovského hřbitova. Jednalo se o lomové kameny, které byly uloženy v oblasti dolních končetin zemřelých. V případě jedince H24 to byl jeden kus kamene, u jedince H26 byly nalezeny dva lomové kameny.[175] Interpretace výskytů těchto kamenů v hrobových jámách je poněkud složitá a nemá jednoznačné vysvětlení. K podobnému nálezu došlo i při archeologickém výzkumu pohřebiště v Židovské zahradě (Vladislavova ulice č.p. 76/II). Ve všech případech mělo použití kamenů pravděpodobně praktickou funkci, než že by se jednalo o nález se symbolickým

[171] Velikost předmětu byla 102,4 x 24,7 x 5,9 mm a váha 24 g.
[172] Podobný fenomén popisuje archeolog Unger u středověkých křesťanských hrobů v podobě vkládání nůžek do hrobů zemřelých žen-rodiček nebo žen v období šestinedělí. Symbolem nůžek bylo odstřihnutí/odříznutí matky od žijícího dítěte. Viz UNGER, Josef; MALINA, Jaroslav, ed. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných" oborů*. s. 60, 134.
[173] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek I – text*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999. s. 55-56.
[174] Viz *1.1.4 Pohřební výbava* (kap. 1 Pohřbívání Židů z pohledu archeologické antropologie).
[175] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek II – obrazové přílohy*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999. s. 35-51.

podtextem. Kameny byly nalezeny v hrobech subadultních jedinců a jeden z výkladů interpretuje funkci kamenů jako předmětů určených k zatížení a vyvážení rakve.[176]

Gepelich

O tradici, kdy se do rukou zemřelého vkládá suchá dřevěná větvička/hůl zvaná gepelich, jsme se zmiňovali již v první kapitole o pohřbívání Židů. Gepelich měl sloužit jako podpůrná hůl pro zemřelé Židy vstávající při zmrtvýchvstání ze svých původních hrobů a směřující ke Svatému městu po příchodu mesiáše.[177] Archeologické nálezy ovšem fyzickou přítomnost této dřevěné hůlky v prostějovských hrobech nikdy nepotvrdily pravděpodobně vzhledem k rychlému rozkladu dřevěného materiálu. I přes to, že nedošlo ke hmotnému nálezu gepelichu v pravém slova smyslu, o tradici vkládání hůlky do hrobu zemřelého se na prostějovském hřbitově se zmiňuje prostějovský rabín Chatam Sofer ve svém responzu.[178]

4.5 Osteologický materiál

Kosterní pozůstatky byly pro analýzu vypůjčeny z depozitáře Moravského zemského muzea v Brně (Anthropos). V následujících subkapitolách jsou předkládány výsledky antropologického výzkumu zkoumající biologický profil jednotlivých kosterních nálezů včetně určení biologického (kosterního) věku jedinců, určení zastoupení pohlaví, odhad tělesné výšky, přítomnost a stav chrupu, výskyt anatomických variet, anomálií či vzniklých patologií na skeletech. Předkládané procentuální výpočty, které jsou součástí jednotlivých subkapitol, byly provedeny autorkou této diplomové práce na základě získaných a zpracovaných dat z antropologické zprávy prostějovského hřbitova z roku 2019, kterou vypracovala Bc. Jana Šínová z katedry historie Filosofické fakulty Univerzity Palackého (archeologická laboratoř, sekce archeologie).[179]

[176] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 57.
[177] SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the dead with padlocks against the background of Ashkenazi funeral rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29). s. 134.
[178] HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. s. 27.
[179] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019.

Kosterní pozůstatky z hrobů H1, H2, H4, H8, H10 a H32 nebyly v depozitáři uloženy, a nebyly tudíž zohledněny v antropologickém rozboru. Pod stejnou hrobovou jámu značenou H7 byli přiřazeni dva dospělí muži. První jedinec byl označen jako 517/H7 a druhý jedinec 527/H7. Na základě studia kontextuálních karet z nálezové zprávy označení 517 popisuje hrobovou jámu H7. Označení druhého jedince 527 je z principu chybné, neboť je pod tímto označena kulová jamka. Správné číslo popisující hrobovou jámu je podle kontextuální karty 529 a ta je přiřazena ke skeletu hrobu H4. Jedinec dříve označený jako 527/H7 je ve skutečnosti jedinec z hrobu 529/H4, který nebyl původně v depozitáři uložen.[180] K chybnému označení a záměně došlo podle Terezy Holasové pravděpodobně v postexkavační fázi.[181] Tato záměna chybného označení ovšem není zohledněna ani v oficiální antropologické zprávě Bc. Jany Šínové, kde jsou tito dva jedinci vedení stále pod stejným dřívějším označením 517/H7 a 527/H7.[182]

Podle původní neoficiální tabulky[183], která vznikla ještě před vydáním oficiální antropologické zprávy, se v hrobech H13 a H24 nacházelo vícero jedinců. V hrobě H13, kde byly objeveny ostatky novorozence, došlo k nálezu ještě příměsí kostí patřící dospělému jedinci. V hrobě H24 došlo dokonce k objevu kosterních pozůstatků tří subadultních jedinců (2 jedinci ve věku 40. týdnů i.u.v. a jedinec ve věku 12-18 měsíců). U hrobu H13, který se nacházel v navážkové vrstvě 134 a nejednalo se o hrob v tom pravém slova smyslu, bylo příčinou nálezu příměsi kostí pravděpodobně narušení jiného hrobu. V případě hrobu H24 je interpretace poměrně složitá a není možné zcela potvrdit ani vyvrátit možný nález hromadného hrobu, či zdali došlo k postexkavační záměně, nebo ke vzájemnému narušení hrobů. Ani tyto objevy nejsou zohledněny v oficiální zprávě a každý z hrobů je reprezentován rozborem kosterních pozůstatků patřících pouze jednomu jedinci. Vzhledem k neoficiálnímu statutu této tabulky, která obsahuje soubor 43 jedinců, se tato práce bude řídit oficiálními předkládanými výsledky antropologické

[180] ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek V – kontextuální karty (jámy, zdi)*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.
[181] HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. s. 48.
[182] Viz tabulka ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 114 a 116.
[183] Velmi děkuji Tereze Holasové za zprostředkování a možnost nahlédnutí do tabulky.

zprávy z roku 2019 čítající pozůstatky pouze 40 jedinců různého pohlaví a stáří. Ve zkoumaném souboru se nacházelo 19 dospělých (47 %) a 21 nedospělých skeletů (53 %).

4.5.1 Demografická struktura

Odhad věku byl prováděn pouze na základě celkové maturace kostí, jedná se o posouzení stupně zrání kostí, které má typické projevy pro jednotlivá, příslušná věková období. Touto metodou se hodnotil stav přirůstání epifýz dlouhých kostí (stehenní, pažní), popřípadě stav srůstání jednotlivých kostí. Pro zpřesnění a verifikaci určení odhadovaného věku byla u dospělých jedinců provedena analýza změn na povrchu *facies auricularis*[184] na pánevních kostech (dle Schmitt 2005[185]) a analýza strukturálních změn na povrchu *facies symphysialis ossis pubis*[186] pánevních kostí (dle Brooks a Suchey 1990[187]). V případě, že se jednalo o kosterní pozůstatky mužského pohlaví, byly sledovány i degenerativní změny na páteři (osteofyty 3. stupně), které mohou být určitou pomocnou metodou při určování odhadovaného věku. Dle jejich výskytu na nalezených kosterních pozůstatcích mužských jedinců se předpokládá, že odhadovaný věk je nad 40 let. U nedospělých jedinců se k určení přibližného věku přistupovalo odlišným způsobem, než tomu bylo u dospělých. Dlouhé kosti byly podrobeny metrické analýze, popřípadě se hodnotil stav srůstání koncových částí dlouhých kostí (epifýz). U přítomného chrupu se sledovala mineralizace a prořezávání zubů. Jestliže v hrobech nedospělých jedinců nebyly přítomné dlouhé kosti pro metrickou analýzu ani chrup, určení věku probíhalo na základě "antropologicky určeného komparačního materiálu".[188]

V rámci skupiny dospělých bylo identifikováno, že 3 jedinci (2 muži a 1 žena) spadali pouze do kategorie dospělý bez detailnější specifikace (věkové zařazení: 20+); 2 jedinci (1 muž a 1 žena) byli zařazení do kategorie *adultus* (věkové zařazení: 20–34 let); 8 jedinců (1 muž a 7 žen) bylo zařazeno do kategorie *adultus-maturus* (věkové zařazení:

[184] Kloubní plocha v *articulatio sacroiliaca*, kde dochází ke spojení křížové (*os sacrum)* a kyčelní kosti (*os ilium*).
[185] SCHMITT, Aurore. A New Method to Assess Adult Age at Death From the Iliac Sacro-Pelvic Surface. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*. 2005, 17(1-2), 89-101. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.4000/bmsap.943
[186] Oblast, kde dochází ke spojení obou pánevních kostí.
[187] BROOKS, S.; SUCHEY, J. M. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Journal of Human Evolution*. 1990, (5), 227-238. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1007/BF02437238
[188] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s.

20–59 let); 4 jedinci (všichni muži) byli zařazení do kategorie *maturus* (věkové zařazení: 40–59 let) a poslední 2 jedinci (1 muž a 1 žena) spadali do kategorie *maturus-senilis* (věkové zařazení: 40+).

Mezi nedospělými byly zahrnuty všechny kategorie od fetus až po infans II. Jedinou kategorií, která neměla svého zástupce na prostějovském židovském hřbitově, byla kategorie *juvenis* (věkové zařazení: 14–20 let). Jeden nedospělý jedinec spadal do kategorie *fetus* (věkové zařazení: 36.–38. týden i.u.v.); 5 nedospělých jedinců patřilo do kategorie *fetus-neonatus* (věkově zařazení 36. týden i.u.v.–novorozenec); 2 nedospělí jedinci patřili do kategorie *fetus-infans Ia* (věkové zařazení: 40. týden i.u.v.–1,5 měsíce, 0,5 roku); 3 nedospělí jedinci byli zařazení do kategorie *neonatus-infans Ia* (věkové zařazení 0–6 měsíců); 1 nedospělý jedinec byl kategorizován jako *infans Ia* (věkové zařazení: 3–6 měsíců); 5 nedospělých jedinců patřilo do kategorie *infans Ib* (věkové zařazení: 6–32 měsíců); 3 nedospělí jedinci byli zařazení do kategorie *infans Ib-infans II* (věkové zařazení: 4–8 let) a poslední nedospělý jedinec spadal do kategorie *infans II* (věkové zařazení: 7–11 let). Pokud se podíváme na procentuální zastoupení, v hrobech se nacházelo 17 skeletů do věku 3 let, což představuje až 81 % všech pohřbených nedospělých jedinců. U 12 z 21 nedospělých jedinců se vlivem biologického odhadu věku usuzuje, že zemřely buďto v průběhu porodu, krátce po něm či během novorozeneckého období. Tato čísla nám ukazují poměrně vysokou úmrtnost dětí ve velmi nízkém věku.

4.5.2 Zastoupení pohlaví

Stanovení pohlaví u 19 dospělých jedinců probíhalo na základě několika různých metod používaných k přesnému stanovení, zda zkoumané kosterní pozůstatky jsou mužského či ženského pohlaví. Morfoskopickou metodou se zkoumal rozvoj sexuálně dimorfních znaků na pánvi (metoda dle Brůžek 2002[189]). Kromě posuzování rozdílů, které můžeme nalézt na ženské a mužské pánvi, je možné touto metodou porovnat i pohlavně odlišné znaky na dolní čelisti (*mandibula*), čehož bylo využito i při

[189] BRŮŽEK, Jaroslav. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002, (117), 157-168. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1002/ajpa.10012

prostějovském výzkumu (metodou podle Loth a Henneberg 1996[190]). Pohlaví se dále určovala na základě metrických údajů kostí. Jednalo se například o studium rozměrů na pánevních kostech (Murail, et al. 2005[191]), dále o metrické hodnocení pažní kosti (*humerus*) a stehenní kosti (*femur*) dle Černý a Komenda 1980[192]. V některých případech bylo přistoupeno k určování pohlaví na základě výpočtů rozměrů *tibie* (holenní kost) a *tarsu* (hlezenní kost). Analýza pohlaví nebyla provedena u nedospělých jedinců na základě složitosti průkaznosti pohlaví pouze na základě morfoskopických a metrických metod u tak biologicky mladých skeletů.[193]

Pohlaví bylo možné určit pouze u 19 jedinců, což ale v celkovém náhledu představuje 47,5 % určení pohlaví v celém souboru skeletů. Mužské pohlaví bylo potvrzeno u 9 jedinců (47,4 %), zatímco do kategorie žen spadalo 10 jedinců (52,6 %). U zbylých 21 nedospělých jedinců nebylo pohlaví určeno z výše zmiňovaných důvodů.

4.5.3 Odhad tělesné výšky

Výška postavy byla vypočítaná na základě rozměrů dlouhých kostí (pažní nebo stehenní kost) podle metody Sjøvolda (1990)[194]. Tam, kde to bylo možné, byl výpočet rozměrů proveden s upřednostněním levé strany.[195]

Celkově bylo možné provést odhad tělesné výšky u 16 jedinců, z toho bylo 7 mužů a 9 žen. U tří jedinců, kteří již spadali do kategorie dospělí (2 muži a 1 žena ve věku 20 a více let), nebyla výška stanovená z důvodu nízkého indexu kostní zachovalosti a z důvodu absence nálezu dlouhých kostí. U mužů dosahovala průměrná odhadovaná výška 165,4 cm ± 4,49 cm, kdy minimální zjištěná hodnota byla 161,3 cm a nejvyšší

[190] LOTH, S. R.; HENNEBERG, M. Mandibular Ramus Flexure: A New Morphologic Indicator of Sexual Dimorphism in the Human Skeleton. *American Journal of Physical Anthropology*. 1996, 99, 473-485. Dostupné z: doi:10.1002/(SICI)1096-8644(199603)99:3<473::AID-AJPA8>3.0.CO;2-X
[191] MURAIL, Pascal, et al. DSP: A Tool for Probabilistic Sex Diagnosis Using Worldwide Variability in Hip-Bone Measurements. *Bulletins et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*. 2005, 17(3-4), 167-176. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.4000/bmsap.1157
[192] ČERNÝ, M.; KOMENDA, S. Sexual Diagnosis by the Measurements of Humerus and Femur. In: *Sborník prací pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci – Biologie 2*. Olomouc, 1980, s. 147-167.
[193] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 5.
[194] SJØVOLD, T. Estimation Of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation. *Human Evolution*. 1990, (5), 431-447. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1007/BF02435593
[195] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 5-6.

zjištěná hodnota 169,4 cm. U žen dosahovala průměrná odhadovaná výška 161 cm ± 4,49 cm, kdy minimální zjištěná hodnota byla 150,2 cm a nejvyšší zjištěná hodnota 165,6 cm. U žádného z nedospělých jedinců nebyl proveden odhad tělesné výšky pro nedochování dlouhých kostí.

4.5.4 Zachovalost kosterních pozůstatků

V případě prostějovského židovského hřbitova v rámci zjišťování zachovalosti kosterních pozůstatků byly využity metody kvantitativní i kvalitativní. Kvantitativní metodou byl vyhodnocován takzvaný index kostní zachovalosti – IKZ.[196] Jedná se o vyjádření poměru počtu zachovaných kostí k jejich očekávanému počtu podle anatomické příslušnosti. Hodnota se vyjadřuje v procentech.[197] Vzrůstající hodnota indexu poukazuje na lepší zachovalost kosterních pozůstatků. V tomto případě byl použit index kostní zachovalosti (dle Bello et al. 2006[198]), kdy se za přítomnou kost považuje její dochování alespoň z 50 %.[199] Druhou metodou bylo kvalitativní vyjádření lebky (L) a postkraniálního skeletu (P) na základě čtyřstupňové škály zachovalosti (dle Stloukala a Hanákové 1988[200]).[201]

Průměrný index kostní zachovalosti všech skeletů byl 24,4 %. Nejnižší index zachovalosti (1,3 %) patřil dítěti okolo jednoho roku života (*infans Ib*) z H15. Nejvyšší hodnoty (64,3 %) dosáhl skelet ženy ve věku 20-29 let (*adultus*) z H43. Průměrná zachovalost koster ženského pohlaví byla o 8 % vyšší než u mužského pohlaví, tedy v poměru 38,4 % ku 30,6 %. Zachovalost dětských skeletů patřila k nejnižším a činila pouhých 14,2 %. Na zachovalost kosterních pozůstatků působí celá řada fyzikálních a biologických činitelů. Mezi faktory, které působí na destrukci skeletů, patří také

[196] BRI – bone representation index.
[197] PROKEŠ, Lubomír. *Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu: (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami)*. Brno: ÚAM FF MU, 2007. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. s. 13.
[198] BELLO, Silvia M. Age and Sex Bias in the Reconstruction of Past Population Structures. *American Journal of Physical Anthropology*. 2006, 129, 24-38. Dostupné z: doi:10.1002/ajpa.20243
[199] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 4.
[200] HANÁKOVÁ, Hana; STLOUKAL, Milan. *Pohřebiště kolem bývalého kostela svatého Benedikta v Praze*. Praha: Národní muzeum Praha, 1988.
[201] Stupeň 0: nepřítomnost; stupeň 1: zlomkovitost; stupeň 2: nekompletnost; stupeň 3: kompletní zachovalost viz ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 4.

kyselost (pH) půdy, působení různých mikroorganismů (bakterie, plísně, houby), ale i aktivita rostlin v půdě. Rovněž i konstrukce a materiál pohřební schránky ovlivňuje rychlost rozkladu skeletu.[202] Přítomnost většího množství oblečení zase zvyšuje ochrannou funkci před rychlejším rozkladem koster, neboť jednotlivé vrstvy oblečení zamezují větší přístup vzduchu.[203] Kromě těchto vyjmenovaných faktorů ovlivňující rozklad skeletů, může být důvodem nižší kostní zachovalosti taktéž i případná ztráta osteologického materiálu při terénních výzkumech v rámci archeologických prací.

Kvalitativní vyjádření lebky (L) a postkraniálního skeletu (P) se provádělo na základě hodnocení dle stupnice od 0 do 3. Kompletní zachovalá lebka se ve zkoumaném souboru 40 jedinců téměř nevyskytovala. Nepřítomnost lebky (stupeň 0) byla vyhodnocena u 5 jedinců (12,5 %). U 27 jedinců (67,5 %) bylo dosaženo stupně 1 (zlomkovitost), kdy jsou měřitelné pouze některé lokální nebo průměrové rozměry, zpravidla ale není možné zjistit většinu rozměrů. Do stupně 2 (nekompletnost) spadalo 7 jedinců (17,5 %). U stupně 2 je možné provést metrickou analýzu zachovalých kostí, tato analýza ovšem nebude úplná. Pouze u jednoho jedince (2,5 %) byl stanoven stupeň 3, což znamená, že nalezená lebka byla zcela zachovaná, a bylo tak možné provést důkladnou, kompletní metrickou analýzu všech kostí. Co se týče kostní zachovalosti postkraniálního skeletu, byly výsledky poněkud odlišnější. Stupeň 0 se objevil pouze u 1 jedince (2,5 %). U 5 jedinců (12,5 %) byl skelet vyhodnocen stupněm 1. Největší míru zastoupení v souboru představoval stupeň 2, kdy u 34 jedinců (85 %) byl postkraniální skelet nekompletní, ale umožňoval provedení určitých metrických analýz. Stupeň 3 nebyl v tomto případě zaznamenán.[204]

4.5.5 Chrup

Stanovení chrupu, zubních vzorců a zaznamenání různých dentálních patologií bylo provedeno u 20 jedinců z celkových 40. Chrup každého jedince byl posuzován individuálně s tabulkovým záznamem, ve kterém byly číselně vyjádřeny veškeré

[202] PROKEŠ, Lubomír. *Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu: (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami)*. Brno: ÚAM FF MU, 2007. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. s. 14-16.
[203] KNOBLOCH, Edward. *Lékařská kriminalistika*. s. 146.
[204] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 4.

sledované charakteristiky. Jednalo se o údaje z hlediska typologie zubů (řezáky, špičáky, premoláry a moláry), z hlediska generace zubů (mléčný nebo stálý chrup), ale i dle stavu zubů a zubního okolí (přítomnost a rozvoj zubních kazů včetně zubního kamene, porušenost skloviny, výskyt periapikálních procesů a alveorální resorpce). U 50 % skeletů ke stanovení a zhodnocení chrupu a protokolárnímu zapsání stavu zubních nálezů nedošlo hned z několika důvodů. Ze 75 % (15 jedinců) se jednalo o skelety, které spadaly do kategorie velmi nízkého věku (zejména věk v rozmezí 36. týden intrauterinního života – do cca jednoho roku). Chrup v tomto věkovém období není vůbec nebo ještě zcela dotvořen a neočekává se jeho přítomnost při nálezu ve zkoumaných hrobových jámách. Zbylých 5 jedinců tvořili dospělí v rozmezí věku 20 až 59 let, u kterých se chrup nedochoval pravděpodobně z příčin již proběhlého rozkladu kosterního materiálu včetně horní a dolní čelisti a jednotlivých zubů. Průměrný index zachovalosti kostí u těchto 20 jedinců představoval pouze 11,8 %.

Nález zubních patologií by se dal považovat za běžný nález v rámci archeologicko-antropologických výzkumů bez nalezení výjimečných anomálií. Jednalo se především o nález zubních kazů na korunkách, krčcích a kořenech zubů v různém stupni a rozsahu přítomnosti. Zubní kaz na korunce byl potvrzen u 15 jedinců. Zubní kaz na krčku či kořenech zubů se vyskytoval u 7 jedinců. Zubní kámen byl v různém stupni vrstev přítomen až u 14 jedinců. Hypoplazie zubní skloviny[205] byla potvrzena pouze u jednoho jedince ve věku 30-59 let.[206] U 13 jedinců probíhala alveolární resorpce[207] v různém stupni.[208] Ztrátu zubní tkáně (abraze), která probíhá působením mechanických

[205] Jedná se o vývojovou poruchu projevující se snížením množství skloviny na povrchu zubu. Zároveň dochází k obrysovým změnám skloviny, které mohou být různého charakteru. Hypoplazie se může projevit i změnou odstínu postižené části zubu. Etiologie vzniku je stále předmětem diskusí. Předpokládá se, že vniká na základě vrozených genetických predispozicí, ke kterým se případně přidružuje i vliv prostředí. Vznik hypoplazie nemá afinitu k určitému pohlaví. Viz SLOOTWEG, Pieter. *Dental and Oral Pathology*. s. 149-152.

[206] Hypoplazie zubní skloviny se projevila na určitých zubech pouze stupněm 1. Na povrchu zubů se nacházely buďto linky (*lines*) nebo rýhy (*groves*), které mohou být horizontálního nebo vertikálního charakteru. Viz ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 113.

[207] Alveolus představuje jamku nebo jamkovitou prohlubeň v čelisti, kde se v alveolárních výběžcích horní a dolní čelisti nacházejí kořeny zubů. Viz MICHEAU, Antoine. *Dental alveoli – Alveoli dentales* [online]. [cit. 2022-03-14]. Dostupné z: https://www.imaios.com/en/e-Anatomy/Anatomical-Parts/Dental-alveoli

[208] Hodnocení alveolární resorpce představuje stanovení stupně úbytku kosti v oblasti alveolárních výběžků.

vlivů obrušování žvýkacích plošek zubů, byla nalezena v hojném zastoupení, a to u 15 jedinců. Periapikální procesy na zubech se projevily u 5 jedinců.[209]

4.5.6 Anatomické variety a patologie kosterních pozůstatků

V rámci této studie bylo provedeno pouze makroskopické vyšetření (pouhým okem) anatomických variet a přítomných patologií bez použití jakýkoliv doprovodných metod, jako je provedení RTG snímků, histologie, extrakce DNA apod. Pouhé makroskopické vyšetření má svou nezastupitelnou hodnotu v případě nálezů různých anomálií a patologií, nicméně nedovoluje hlubší paleopatologickou analýzu, která by umožnila přesnější zhodnocení veškerých změn na kosterních pozůstatcích.

4.5.6.1 Anatomické variety

Pod anatomickými varietami si představujeme odchylky na lidské kostře, které mohou být různého výskytu a charakteru. Tyto změny nemají svou přítomností na kostech negativní vliv na jedince.[210] Při výzkumu prostějovského židovského hřbitova byly variety a anomálie zaznamenány u 14 jedinců obou pohlaví a různého věku stáří, což činilo 35 % výskytu z celkového zkoumaného souboru.

Absence Th12

U jedince ženského pohlaví ve věku 20-49 let z hrobu H31 s indexem kostní zachovalosti až 41,2 % bylo nalezeno pouze 11 hrudních obratlů (Th1-Th11). Lidské tělo se skládá z 12 hrudních obratlů. U popisovaného jedince nebyl přítomný poslední dvanáctý hrudní obratel (Th12) z neznámé příčiny.[211] Ostatní typy obratlů, jako jsou

[209] Periapikální procesy jsou patologické procesy, které probíhají v oblasti hrotu zubního kořene, popřípadě u více zubních kořenů najednou. Jsou doprovázeny vznikem periapikálního abscesu, periapikálního granulomu nebo radikulární cysty. Periapikální absces obsahuje změť buněk akutního a chronické zánětu. Absces může dokonce způsobovat resorpci (úbytek) okolní kosti. Periapikální granulom je tvořený jednak zánětlivými buňkami, tak i tkáňovým kolagenovým vazivem. Pokud dojde ke stimulaci epiteliálních buněk vlivem zánětlivých procesů, může na základě jejich proliferace (novotvoření, bujení, růst buněk) dojít k vytvoření dutiny vedoucí ke vzniku radikulární cysty. Periapikální procesy nemusí být samo o sobě bolestivé a mohou probíhat i bez vědomí postiženého. Bolestivými se stávají v případě vzniku přidružených akutních zánětlivých procesů. Viz SLOOTWEG, Pieter. *Dental and Oral Pathology*. s. 309-314.

[210] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 6.

[211] Může se jednat o již zmíněnou anatomickou varietu, kdy nedošlo k vytvoření posledního hrudního obratle (Th12), popřípadě došlo k jeho ztrátě v průběhu exkavačních prací.

krční, bederní a křížové, byly zachovány v původním stavu bez žádných anomálií či chybějících obratlů.

Foramen olecrani

V případě této variety je na kloubní hlavici ramenní kosti (*humerus*), která může většinou být menšího vzrůstu, než je standardně fyziologická velikost, nalezen otvor vedoucí skrze kost.[212] Otvor v kloubní hlavici byl potvrzen u 2 jedinců, muž (věk 40-59 let) a žena (20-29 let) z hrobu H27 a H43.

Foramen processus transversi partitum

Jednalo se o nejvíce zastoupenou varietu ve zkoumaném souboru, která byla popsána u 11 jedinců. *Foramen processus transversi partitum* se nachází na krčních (cervikálních) obratlích a jedná se o bilaterální rozdělení otvoru v příčném výběžku, které může být pouze jednostranné (levá nebo pravá strana), nebo se vyskytuje na obou stranách krčního obratle.[213] U zkoumaného souboru tento jev bylo možné nalézt v různém zastoupení od třetího až po sedmý krční obratel (C3-C7).

Foramen suprascapulare

Při důkladnějším ohledáním lopatky (*scapula*) se u dvou jedinců prokázal otvor v lopatce. Ten vzniká, když supraskapulární zářez nacházející se na laterální straně horního okraje lopatky a na mediální straně ke korakoidnímu procesu, je transverzálním skapulárním vazem transformován do otvoru.[214] Varieta se prokázala u dvou jedinců ženského pohlaví (věk 20-49 let a 30-59 let) z hrobu H31 a H42.

Lumbalizace S1

Lumbalizace prvního křížového obratle (S1) má za následek, že tento křížový obratel je utvářený jako samostatný bederní obratel.[215] Výskyt byl potvrzen opět u muže ve věku 20-34 let z hrobu 517/H7 (dnes H7).

[212] KOYUN, Necat, et al. Aperture in Coronoid-Olecranon Septum: A Radiological Evaluation. *Indian Journal Of Orthopaedics*. 2011, (45). s. 392.
[213] BERAN-CIMBŮRKOVÁ, Petra. Antropologický rozbor kosterních pozůstatků z hrobů z doby římské v Nebovidech, okr. Kolín. *Archeologie ve středních Čechách*. 2020, (24). s. 237.
[214] CIRPAN, S.; GOCMEN-MAS, N. Suprascapular Foramen: A Rare Variation Caused by Ossified Suprascapular Ligaments. *Folia Morphol*. 2016, 1(75). s. 21.
[215] ADIBATTI, M; ASHA, K. Lumbarisation of the First Sacral Vertebra: A Rare Form of Lumbosacral Transitional Vertebra. *Int. J. Morphol*. 2015, 1(33). s. 48.

Ossiculum lambdae

Ossiculum lambdae představuje kůstku, která je vsunutá v oblasti styku švu lambdového a švu šípového nacházející se na lebce.[216] Nález této kůstky byl objeven u ženy ve věku 20-29 let z H43.

Ossiculum suturae lambdoideae

Podobně jako u předchozí variety se jedná o vsunutou kůstku v oblasti lambdového švu.[217] Varieta byla potvrzena u 2 jedinců, jednoho nedospělého ve věku 4-8 let (H3) a jednoho mužského dospělého jedince ve věku 40-59 let (H41).

Sakralizace L5

Na kosterních pozůstatcích u jedince ženského pohlaví v rozmezí věku 40-59 let (hrob H42) byla zjištěna sakralizace pátého bederního (lumbálního) obratle (L5). Sakralizace představuje spojení posledního bederního obratle společně s kostí křížovou (*os sacrum*).[218]

Sutura metopica

Sutura metopica byla nalezena pouze v jednom případě, a to u muže ve věku 20-34 let z hrobu 517/7 (dnes H7). Tato varieta se vyznačuje tím, že je na lebce, respektive na kosti čelní (*os frontale*) nalezen přídatný lebeční šev. Z vývojového hlediska tento čelní šev, který je zoubkovitého charakteru, zpravidla obliteruje po druhém roce života. Pokud přetrvá i do pozdějšího věku, řadí se mezi hypoostotické epigenetické znaky. To znamená, že tato raná vývojová forma přetrvává až do dospělosti, kdy nedochází k dokončení kostního vývoje.[219]

4.5.6.2 Patologie

Na rozdíl od variet, které nemají přímý vliv na funkci organismu a pro organismus nepředstavují žádnou negativní zátěž, výskyt patologií je již spojen s přítomností určitých

[216] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 6.
[217] VELEMÍNSKÝ, Petr; LIKOVSKÝ, Jakub. Lidské kosterní pozůstatky z mohylového pohřebiště ve Stěbořicích. KOUŘIL, Pavel; TYMONOVÁ, Markéta. *Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích*. s. 211.
[218] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 6.
[219] SINNATAMBY, Chummy S. *Last's Anatomy. Regional and Applied.* s. 67.

funkčních změn. Ty se projevují nejenom morfologicky v místě vzniku na kostře jedince, ale mají rovněž také vliv na komfort lidského života. Nález patologických změn v různém stupni rozvoje a na různých částech skeletu zároveň slouží i jako klíčový zdroj při sestavování obrazu zdravotních, hygienických a nutričních specifik zkoumané komunity. Antropologické rozbory kosterních pozůstatků přispívají k poskytování nových doplňujících údajů o zkoumané komunitě na pozadí historických událostí, a tím nám pomáhají dokreslovat a rozšiřovat povědomí o jejich životě v dané době.

V případě prostějovských Židů byly patologie zaznamenány u 21 jedinců obou pohlaví a různého věku stáří. Procentuální zastoupení patologií tvořilo 52,5 %. To znamená, že u více než poloviny kosterních pozůstatků zkoumaného souboru se objevily patologie různého typu a rozsahu. Výskyt patologií činí 17,5 % nárůst oproti výše zmíněným anatomickým varietám.

Antropologická zpráva uvádí, že při výzkumu prostějovského židovského hřbitova, se paleopatologické znaky vyhodnocovaly podle Manna a Murphyho (1990) a dále také podle Horáčkové, Strouhala a Vargové (Horáčková et al. 2004).[220]

Předkládaný výpis patologických změn představuje soupis skoro většiny popsaných patologií v rámci výzkumu kosterních pozůstatků prostějovského židovského hřbitova.

Entezofyty

Entezofyty představují kostní výrůstky, které vznikají osteoblastickou aktivitou na ploše úponu šlachy. Mohou se projevit ve formě valů, výčnělků, hřebenů (při srůstu více entezofytů dohromady).[221] Kostní výrůstky byly ve zkoumaném souboru nalezeny u tří jedinců (2 muži z H27, H41 a 1 žena H5) z víceméně stejné věkové kategorii (40-59

[220] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 6.
[221] ANDERLE, Jakub. *Změny v oblastech úponů jako ukazatel fyzické zátěže u středověké populace s přihlédnutím k odlišným životním podmínkám*. Plzeň, 2012. Diplomová práce. Západočeská univerzita v Plzni. s. 6.

let). U ženy se entezofyty nacházely na kolenním kloubu v oblasti čéšky (*patella*). U obou mužů byl záchyt entezofytů na hřebenu kyčelním (*crista iliaca*).

Schmorlovy uzly

Schmorlovy uzly[222] představují meziobratlové výhřezy ploténky.[223] Statistickými údaji bylo vyhodnoceno, že se v současné době nacházejí až u 76 % jedinců v rámci celé lidské populace. Je potvrzen jejich zvýšený výskyt u mužského pohlaví, než je tomu u pohlaví ženského. Jejich vznik a přítomnost na obratlích není v žádném případě podmíněna určitou věkovou kategorií.[224] Mohou být diagnostikovány jak u dětí, tak dospělých. Postihují především hrudní a bederní obratle. Mohou se ale vytvořit i na krčních obratlích. V tomto případě vznikají v souvislosti se spondylózou, což je degenerativní onemocnění krční páteře.[225] Uzly ve většině případů nepředstavují diskomfort v rámci životního stylu, neboť bývají převážně nebolestivé. K bolestivosti spojenou se Schmorlovými uzly dochází až při prorůstání do kostní dřeně, kde dochází v dané oblasti ke vzniku bolestivého akutního zánětu.[226] Schmorlovy uzly byly detekovány u dvou mladých dospělých jedinců. U muže ve věku 20-34 let z hrobu H517/7 (dnes H7) se nacházely na kaudální terminální ploše pátého hrudního obratle (Th5). U ženy ve věku 20 až 30 let nalezené v hrobě H12 byly přítomné na šestém hrudním obratli (Th6).

Entezopatie Achillovy šlachy

Entezopatie Achillovy šlachy vzniká na základě nadměrného přetěžování šlachy vůči jejímu biomechanickému potenciálu.[227] Nejčastěji se jedná o vznik v důsledku dlouhodobého přetěžování lýtkového svalu. Zatížení šlachy se posléze projeví dystrofickou změnou a osteoblastickou aktivitou v místě *tuber calcanei* – v místě úponu

[222] Svůj název získaly podle německého patologa George Schmorla (1861-1932), který je poprvé popsal v roce 1927.
[223] AMINI, B.; FEGER, J. *Schmorl nodes* [online]. 20.01.2022 [cit. 2022-04-19]. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.53347/rID-2026
[224] DIEHN, Felix E.; MAUS, Timothy P., MORRIS, Jonathan M. Uncommon Manifestations of Intervertebral Disk Pathologic Conditions. *RadioGraphics* [online]. 2016(36), 801-823 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: doi:10.1148/rg.2016150223. s. 811.
[225] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 7.
[226] VILÍMOVSKÝ, Michal. *Co jsou Schmorlovy uzly? Vše, co potřebujete vědět!* [online]. 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: https://cs.medlicker.com/1722-schmorlovy-uzly
[227] GALLO, Jiří. *Ortopedie pro studenty lékařských a zdravotnických fakult*. s. 104.

Achillovy šlachy.[228] Vznik může vést k vytvoření takzvaných patních ostruh.[229] Dystrofické změny na šlaše se vyskytovaly u 5 jedinců (3 ženy z H5, H26, H42) a 2 muži z H27/7 (dnes H4), H36). Entezopatie Achillovy šlachy byla u všech jedinců bilaterální, což znamená, že šlacha byla postižená na pravé i levé patě. Vzhledem k věkovému charakteru zkoumaných jedinců, kdy se věk pohyboval v rozmezí 30 až 59 let, je možné usuzovat, že vnik a častější výskyt této patologie se bude objevovat u jedinců s ohledem na jejich vyšší dosažený věk, než tomu bude u subadultních, popřípadě mladých dospělých.

Cribra orbitalia

Patologický stav cribra orbitalia (CO) představuje rozvoj kostních změn a lézí na stropu očnice, které mají porózní až houbovitou strukturu.[230] V 90 % se jedná o bilaterální výskyt, to znamená, že jsou ve skoro všech případech postiženy obě očnice. Výskyt těchto patologických změn na lebce zemřelých je podle badatelky Zariny a spol. jedním z nejčastějších patologických objevů nalezených při archeologických výzkumech zejména u nedospělých jedinců (subadultů).[231] Šínová popisuje častý nález u středověkých a raně novověkých kosterních pozůstatků.[232] Vznik je podmíněn zejména špatnou a nedostatečnou výživou, přítomnosti chronických zánětů.[233] Studie potvrdila vznik *cribra orbitalia* v návaznosti na nízké hodnoty Fe (železa) v krvi spojené s hypovitaminózou, zejména vitaminů B^9 a B^{12}, které mohou vést až megaloblastické anémii.[234] *Cribra orbitalia* v případě prostějovského židovského hřbitova byla potvrzena u 2 nedospělých jedinců neurčeného pohlaví ve věku 4-8 let (H37) a 7-11 let (H14). Tento

[228] ŠIRŮČEK, Pavel. *Entezopatie Achillovy šlachy* [online]. 2020 [cit. 2022-03-14]. Dostupné z: http://www.kcsolid.cz/zdravotnictvi/klinicka_kapitola/ske/zobraz_kazuistiku.php?kod=SKE-121
[229] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 109.
[230] ORTNER, Donald J. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. s. 106.
[231] ZARINA, Gunita. Cribra orbitalia as a potential indicator of childhood stress: Evidence from paleopathology, stable C, N, and O isotopes, and trace elementconcentrations in children from a 17th–18thcentury cemetery in Jekabpils, Latvia. *Journal of Trace Elements in Medicine and Biology* [online]. 2016, (38), 131-137 [cit. 2022-03-14]. Dostupné z: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0946672X16300785?via%3Dihub s. 131.
[232] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 7.
[233] ORTNER, Donald J. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. s. 267.
[234] ZARINA, Gunita. Cribra orbitalia as a potential indicator of childhood stress: Evidence from paleopathology, stable C, N, and O isotopes, and trace elementconcentrations in children from a 17th–18thcentury cemetery in Jekabpils, Latvia. *Journal of Trace Elements in Medicine and Biology* [online]. 2016, (38), 131-137 [cit. 2022-03-14]. Dostupné z: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0946672X16300785?via%3Dihub

nález by mohl teoreticky a prakticky z velké míry korelovat s výše zmíněným výrokem, že nález *cribra orbitalia* je potvrzen zejména u subadultních jedinců. Zároveň nález poukazuje na nutriční poruchy v podobě nedostatečnosti vitamínů a minerálů v dietě u těchto zemřelých dětí.

Periostitida

Periostitida (zánět okostice) představuje patologický proces zánětlivého charakteru vyskytující se na obalu kosti.[235] Zánět okostice je možné rozdělit na primární a sekundární typ. Primární periostitida vzniká nejčastěji na základě dvou činitelů, kterými jsou trauma působící na kost a infekce. V archeologických výzkumech kosterních pozůstatků je poměrně složité určit etiologii vzniku primární periostitidy. Trauma způsobené na kostech nejčastěji ve formě zlomeniny může přidruženou infekcí podnítit její vznik. Nicméně zánět okostice může probíhat i na základě infekčních procesů společně se zraněním na kosti, které nemá charakter zlomeniny. Primární periostitida je v antropologických analýzách kosterních pozůstatků nejčastějším popisovaným typem zánětu. Podle biologického antropologa Donalda Ortnera ovšem nesmíme zapomenout na fakt, že stanovení primární periostitidy z nalezených skeletů není vždy zcela relevantní. Ve většině případů již není možné podrobit kost specifičtější analýze, která by potvrdila periostální procesy ve vztahu k sekundární periostitidě. Sekundární periostitida je popisovaná ve vztahu k různým specifickým onemocněním nebo chorobným stavům probíhajících v těle za života jedince. Takovým typickým příkladem je vznik periostitidy souběžně s probíhajícím onemocněním syfilis.[236] Zánětlivé procesy na povrchu kostí byly zaznamenány u 6 dětských skeletů (H16, H17, H19, H23, H37, H38), jejichž biologický (kosterní) věk byl velmi nízký. U 5 jedinců se pohyboval v rozmezí 36. týden i.u.v. - 1,5 měsíce, šesté dítě bylo odhadem stanoveno na 4-8 let. V tomto dětském souboru byla periostitida zaznamená na několika různých místech, jako jsou bederní, hrudní a křížové obratle, kost křížová (*sacrum*), povrch kosti kyčelní (*os ilium*), rukojeť hrudní kosti (*manubrium sterni*), a taktéž i na dlouhých kostech končetin. U dospělých jedinců byl zánět okostice potvrzen pouze u jediného případu. Jednalo se o ženu ve věku 20-49 let (H30). Periostitidou byla zasažena její pravá a levá lopatka (*scapulae*) a podhřebenová jáma (*fossa intraspinata*) na lopatce.

[235] SIEGEL, Jay. A.; SAUKKO, Pekka; HOUCK, Max, ed. *Encyclopedia of Forensic Sciences*. s. 77.
[236] ORTNER, Donald J. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. s. 206-215.

Fraktury

Fraktury neboli zlomeniny vznikají na základě traumatu z různých příčin, které vedou k porušení celistvosti kosti. Zlomenina je výsledkem abnormálního tlaku, který je vyvíjen na jednu či více kostí. V případě zlomenin rozlišujeme dva typy, a to částečnou zlomeninu, kdy je narušena celistvost kosti v neúplné míře, a na zlomeninu úplnou[237], kdy dochází k rozlomení kosti v celém jejím průběhu.[238] Pokud se zlomenina nachází v oblasti některého z kloubů, může později vlivem proběhlého traumatu dojít ke druhotným srůstům kostí.[239] U dospělého muže ve věku 40-59 let z hrobu H27 bylo na kosti lýtkové (*fibula*) v oblasti diafýzy kosti (střední část kosti) nalezeno pravděpodobné místo zhojení zlomeniny. Zda se jednalo o zlomeninu dynamickou nebo statickou, nejde z hlediska nálezu zhojení již posoudit. Nicméně ale na základě stanoviska biologického antropologa Ortnera jsou dynamické fraktury jednou z nejčastějších příčin vzniku zlomenin v případě většiny archeologických nálezů kosterních pozůstatků.[240]

Artróza

Artróza představuje degenerativní onemocnění kloubu, které nejčastěji postihuje kloubní chrupavku. Na chrupavce dochází k degenerativním změnám, jako je její ztenčení, eroze, remodelace kosti, vznik osteofytů (kostní výrůstky) apod., doplněné sekundárně zánětlivými procesy. Příčina vzniku artrózy není zcela podmíněna stárnutím, na jejím vzniku se rovněž podílí i komplex nejrůznějších vlivů (trauma, velká škála onemocnění, mechanické faktory).[241]

Patologické projevy na kloubech se vyskytovaly především u mužského souboru. Artróza různých kostních částí byla potvrzena u 3 mužských jedinců (20 a více let a 40-59 let). U muže H27 se pravděpodobně nacházela na obratlových tělech ve formě jemné porozity kosti. U muže H33 byla potvrzena u *os trapezoideum* (malá kost mnohohranná)[242] již ve formě eburnace.[243] U muže H41 bylo postihnuto 4. levé žebro

[237] Používá se i termín infrakce.
[238] ORTNER, Donald J. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. s. 120.
[239] ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019. s. 7.
[240] ORTNER, Donald J. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. s. 120.
[241] HORČIČKA, Vladko. Osteoartróza. *Interní medicína pro praxi* [online]. 2004, (5), 238-243 [cit. 2022-03-10]. Dostupné z: https://www.internimedicina.cz/pdfs/int/2004/05/03.pdf s. 238.
[242] Jedna z osmi kůstek tvořící carpus (zápěstí).
[243] V místě, kde již došlo k totální degeneraci a kloubní chrupavky, se na kloubní ploše vytvoří lesklý povrch. Viz LAGIER, R. Bone Eburnation in Rheumatic Diseases: A Guiding Trace in Today's Radiological Diagnosis and in Paleopathology. *Clinical Rheumatology*. 2006, (25). s. 127.

a zároveň došlo ke spondyloartróze[244] krčních obratlů. Osteofyty 2. a 3. stupně byly potvrzeny u 5 jedinců (2 muži z H527/7 (H4), H27 a 3 ženy z H5, H26, H31) ve věkovém rozmezí 20-59 let. Nejčastěji se vyskytovaly na hrudních a bederních obratlích.

[244] Artróza se projevuje i ve formě spondyloartózy, což je degenerativní onemocnění meziobratlových kloubů.

5 Praha – Židovská zahrada

Místo na dnešním území Nového Města pražského (Praha 1), na kterém byl založen židovský hřbitov (Židovská zahrada)[245], bylo původně vedeno jako nezastavěná plocha pozemku. Hřbitov se rozkládal v oblasti jižně od osady Újezd sv. Martina a pokračoval až k Lazarské ulici. Západní a východní ohradní zeď hřbitova se nacházela v sousedství ulice Spálené a Široké (dnes Jungmannova).[246]

Židovský hřbitov – Židovská zahrada (*ortus Judaeorum, cimiterium Judaeorum*) sloužil v té době jako centrální (ústřední) židovský hřbitov pro celou oblast Čech.[247] Ke vzniku hřbitova došlo pravděpodobně v polovině 13. století za vlády českého krále Přemysla Otakara II. (1233-1278). Existuje písemná zmínka z roku 1254, která bývá odborníky považovaná za doklad o založení hřbitova.[248] Další rané písemné zmínky pak pocházejí z let 1255, 1262 a 1268. Všechny obsahují ustanovení, které stvrzují a zajišťují ochranu Židům, včetně jejich majetků a hřbitovů v celém království. Archeolog Tomasz Cymbalak popisuje, že na základě znění obsahu vydaných listin je možné předpokládat, že židovský hřbitov (Židovská zahrada) nemusel být jediným existujícím hřbitovem pro oblast pražské sídelní aglomerace, popřípadě i pro celé království, který byl určeným k pohřbívání Židů. Některými dalšími badateli (např. Dragoun) je ale tato hypotéza existence více hřbitovů na tehdejším pražském území zpochybňovaná.[249]

Na základě písemností pocházejících z let 1341 a 1351, které již mají přímou vazbu na židovský hřbitov, jsou popisovány veřejné cesty probíhající v bezprostřední

[245] Židovská zahrada je alternativní název pro židovský hřbitov, který byl v Praze běžně používaný i v písemných pramenech.
[246] Během století prodělaly jednotlivé ulice přeměnu svých jmen. Vladislavova ulice byla na Jüttnerově plánu označena jako ulice Na židovské zahradě, poté se nazývala ulice Sluneční (1850-1869) a od roku 1869 se vrátila ke svému názvu Vladislavova ulice. Charvátová ulice se nazývala ulicí Na židovské zahradě zadní (15. století – cca 1850), poté se přejmenovala na Zadní Sluneční (1850-1869) a roku 1869 byla opět nazývaná Charvátovou ulicí, tak jak tomu bylo i ve 14. století. Purkyňova ulice byla od 15. století nazývaná ulicí Na židovské zahradě přední, v 19. století došlo ke změně na ulici Přední sluneční. Spálená ulice (od 16. století) si ponechala svůj název jako jediná až doposud. Viz STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (kanalizace Quadrium). Výzkum č. 2013/23*. s. 13.
[247] MUSÍLEK, Martin, ed. *Sedm věží: Karel IV. pohledem akademiků: (1316-2016): katalog výstavy*. s. 151.
[248] Archeoložka Wallisová zmiňuje, že se může jednat pouze o potvrzení starší výsady k pohřbívání, nikoliv o důkaz stvrzující přesný rok vzniku hřbitova. Pokud by tato domněnka byla správného tvrzení, bylo by možné konstatovat, že nalezený židovský hřbitov je dobově mnohem starší.
[249] CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 86.

blízkosti hřbitova. Jednalo se o veřejné cesty vedoucí ze severu na jih, jejichž síť vedla přímou hranicí podél východní a západní strany židovského hřbitova.[250]

Aktivní využívání židovského hřbitova k samotnému pohřbívání Židů (funerální funkce) probíhalo až do 2. poloviny 15. století. Podle dochovaných písemných pramenů dochází roku 1478 na základě výnosu krále Vladislava Jagellonského (1456-1516) k jeho zrušení.[251] Plocha pak už původního, nefunkčního hřbitova byla posléze rozdělena na jednotlivé parcely a sloužila výhradně k výstavbě měšťanských domů.[252] Historici a archeologové se domnívali, že původní středověký židovský hřbitov byl vlivem pozdějších úprav terénu, jako byl například vznik zástavby v podobě obytných domů v této lokalitě, popřípadě provádění přepohřbívání ostatků, zcela zničen a nedochován z důvodů rozsáhlých stavebních zásahů.[253]

Archeologické výzkumy v oblasti bývalého židovského pohřebiště (Židovská zahrada) a jeho nejbližšího okolí probíhaly již od minulého století. V současnosti je zaevidováno na více než dvě desítky malých nebo rozsáhlejších záchranných archeologických výzkumů proběhlých na tomto prostoru. V následujících kapitolách se budou jednotlivě rozebírat ty archeologické výzkumy, které díky svým nálezům a objevům potvrdily přímé a nepřímé doklady existence židovského pohřebiště především s ohledem na výzkum hrobových jam včetně antropologického studia kosterních pozůstatků. Jedná se zhruba o deset archeologických výzkumů, které jsou níže předkládány vzestupně od datace jejich provedení.

[250] Za vlády Karla IV. získali Židé povolení přistěhovat se Nové Město pražské, které v té době vznikalo. Židovská část obyvatelstva v této době nabývá výsad a práv jako ostatní jiní měšťané. To přivedlo některé Židy ke stavebním aktivitám v této oblasti. V těsné blízkosti hřbitova, v jihovýchodním koutu Židovské zahrady, si Židé postavili pět obytných domů. Tyto domy se nacházely při ulici Široké (dnes Jungmannova), kde se dnes nachází domy č.p. 16, 17 a 18 a sousedily v těsné blízkosti křesťanských domů. Kromě těchto domů byl postaven ještě malý domek, který byl navázán na zeď hřbitova v jihozápadním roku v okolí Spálené ulice. Viz VOJTÍŠEK, Václav. Židovská ulice v Novém Městě pražském. *Z minulosti naší Prahy*. s. 243.

[251] WALLISOVÁ, Michaela. Předběžná zpráva o 1. etapě záchranného archeologického výzkumu v prostoru býv. židovského hřbitova ve Vladislavově ul. na Novém Městě pražském. *Archeologica Pragensia*. 1998(14). s. 141.

[252] TOMEK, Václav Vladivoj. *Dějepis města Prahy – Díl I*. s. 250.

[253] WALLISOVÁ, Michaela. Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v letech 1997–2000 na židovském hřbitově ve Vladislavově ulici na Novém Městě pražském. *Archeologica Pragensia*. 2002, (16). s. 54.

5.1 Vladislavova ulice č.p. 1477, ppč. 759

První archeologický výzkum[254] (zaštiťovalo Muzeum města Prahy) v rámci Židovské zahrady proběhl už v roce 1970 na Vladislavově ulici č.p. 1477. V té době zde měla sídlo Československá televize. Při prováděných stavebních pracích, a to při výkopu nové šachty, byla nalezena lidská kostra.[255] Vzhledem ke kontextu, tj. existence středověkého hřbitova v této oblasti, byla i tato kostra přiražena k příslušníkovi židovské komunity.

5.2 Vladislavova ulice č.p. 1390, ppč. 759

V roce 1983 došlo v budově na Vladislavově ulici č.p. 1390 k nálezu hrobů, jejichž počet nebyl identifikován. Archeologický výzkum tak jako případě Vladislavovy ulice č.p. 1477 probíhal pod dohledem Muzea města Prahy.[256] Kosterní pozůstatky byly v hrobových jámách přítomny, taktéž i pozůstatky dřevěných pohřebních schránek. Orientace kosterních pozůstatků odpovídala židovské tradici západ-východ. V tomto případě ale došlo k jejich mírnému odklonu ve směru jihozápadu (lebky) a severovýchodu (dolní končetiny). Ostatky včetně rakví byly nalezeny pod podlahou sklepních prostor budovy.[257] Nacházely se v hloubce v rozmezí 1,25 – 1,46 metrů pod úrovní sklepní podlahy.[258]

5.3 Vladislavova ulice č.p. 1390/II, ppč 759 a č.p. 76/II, ppč. 753[259]

Mezi léty 1997 až 1999 probíhal záchranný archeologický výzkum v oblasti Židovské zahrady v Praze na Novém městě vedený Národním památkových ústavem

[254] Výzkum př. č. 9/70.
[255] CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 97.
[256] Výzkum př. č. 9/70.
[257] CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 97.
[258] HUML, Václav. *Praha 2 – Nové Město: Výzkumy v Čechách 1982–83*. 1985. s. 140–141.
[259] Jedná se o bývalé označení domovních objektů. V průběhu let a vlivem stavební činnosti došlo ke změně čísel popisných a parcelního čísla. Dnešní aktuální označení je Vladislavova ulice č.p. 1390, ppč.

Praha (NPÚ Praha).[260] Jednalo se výzkum na ulici Vladislavova v prostorech domů č.p. 1390/II a 76/II. Archeologické práce probíhaly ve sklepích a na dvoře těchto domů. K nutnosti provedení výzkumu vedl záměr České pojišťovny, která v těchto prostorech sídlila, vybudovat komplex podzemních garáží. Archeologický výzkum byl rozdělen na dvě etapy. První etapa výzkumu probíhala od května do září roku 1997. Jednalo se o zjišťovací výzkum v suterénu domu č.p. 1390/II, který tvořil 600 m^3 celkové plochy určené ke zkoumání. Během první etapy došlo k prokopání poloviny stanoveného zkoumaného terénu. Jednalo o výzkum na ploše velké zhruba 350 m^3. Druhá etapa výzkumu probíhala v roce 1999, kde došlo k průzkumu objektu domu č.p. 76/II společně ještě s dodatečným výzkumem plochy v domě č.p. 1390/II. Vzhledem k nálezu velkého množství kostrových hrobů, archeologický výzkum vzbudil obrovskou míru pozornosti z řad české židovské komunity, zejména ze strany Židovské obce v Praze a z řad zahraničních židovských a mezinárodních institucí. Nekompromisní přístup zahraničních ortodoxních židovských organizací vedl k podniknutí razantních kroků z hlediska možnosti provádět další archeologické a antropologické výzkumy v této oblasti, i přes to, že tehdejší pražský rabín Sidon byl k otázce podrobnějšího výzkumu otevřený. Na základě halachického přístupu v otázce „nedotknutelnosti" kosterních pozůstatků zemřelých Židů a za podpory dalších židovských obcí a židovských institucí bylo místo Židovské zahrady označeno za kulturní památku.[261] Vyzvednuté ostatky byly převezeny na Nový židovský hřbitov na Žižkově (Praha 3). V prostorech hřbitova byla vytvořena symbolická tumba, do které se tímto způsobem přenesené kosterní pozůstatky z Vladislavovy ulice znovu pohřbily. Ke znovu pohřbení ostatků Židů došlo v podvečer šabatu 8. dne měsíce elulu roku 5760 (8. září 2000). Při této příležitosti zde byla rovněž odkrytá i pamětní deska popisující okolnosti vzniku tumby a okolnosti uložení těchto ostatků.[262]

753/2. Pro zachování plynulosti textu i s ohledem na původní nálezové zprávy bude v této práci zachováno původní označení objektů, tedy č.p. 1390/II a č.p. 76/II.

[260] NPÚ výzkum č. 1997-1999/12.

[261] DRAGOUN, Zdeněk. Památkový zákon a případ židovského hřbitova v Praze 1 – Vladislavově ulici. *Archeologické rozhledy*. 2000, 52. s. 448-449.

[262] Vyňatý text z pamětní desky na Novém židovském hřbitově na Žižkově: *Zde je uloženo. – Ve třech vrstvách nad sebou 160 schránek se svatými ostatky našich předků z obdob Baalej Tosafot blahé paměti (13. – 15. stol.), které byly uchráněny před zničením na nejstarším pražském židovském hřbitově ve Vladislavově ulici na Novém Městě pražském. Ostatky byly znovu pohřbeny na tomto místě v předvečer šabatu 8. dne elulu, měsíce milosrdenství, roku 5760, až do probuzení těch, kdo odpočívají v prachu. – Ač jsou na věčnou památku vzpomenuty i svaté ostatky těch, kteří ještě odpočívají na místě původního pohřbu všude tam, kde se hřbitov ve Vladislavově ulici díky úsilí Židovské obce v Praze a zahraničních*

5.3.1 Topografie pohřebiště

Záchranný archeologický výzkum na dané lokalitě neměl v té době možnost pokrýt odkryv hrobových jam v celém rozsahu původní velikosti židovského hřbitova. Na základě této skutečnosti, kdy nedošlo k dokončení výzkumu, není taktéž možné určit i celkový počet hrobů nacházejících se na původní části zkoumané plochy hřbitova. Archeologický výzkum provedl odkryv 401 hrobů.[263] Velká část hrobů zůstala zachována na dvoře domu č.p. 72/II. Jednalo se o nález kostrových hrobů tvořících nepravidelnou řadu. Hroby byly koncentrovány v bezprostřední blízkosti vedle sebe. Kvůli těsnému uložení ovšem v některých případech došlo ke zborcení stěn starších hrobových jam při výkopu nových. Při odkryvu došlo ke zjištění několika superpozic hrobových jam. I přes tyto nálezy ale nikdy nedošlo k narušení samotné rakve s ostatky.[264] Zaznamenaná hloubka hrobových jam byla maximálně do 1,8 m.[265] U části hrobů byly okraje tvořeny deskami z břidlicového materiálu, popřípadě se zde našla sekundárně využité mlýnské kameny. Kameny byly kolmě zasazeny do podloží, a tvořily tak rám okrajů hrobové jámy.[266]

Vícečetné hroby

K objevu hromadného hrobu (hrob H8) došlo i v rámci tohoto archeologického výzkumu. Jednalo se o společný hrob, ve kterém se nacházely kosterní pozůstatky pocházející od minimálně čtyř jedinců.[267] Antropolog Kuželka toto číslo blíže specifikoval na nález zhruba 6 jedinců. Ostatky byly naskladněny v mělkém hrobě společně v dřevěné nestandardní schránce o velikosti pouze 0,6 m x 1 m. Příčinou vzniku společného hrobu byla pravděpodobně tragická okolnost. Kosterní pozůstatky totiž

židovských institucí na záchranu hřbitovů dodnes zachoval neporušený jako památka chráněná státem. – A kéž se B-h smiluje nad těmi, jejichž hroby byly v betonovém sarkofágu zabudovány do nové budovy České pojišťovny ve Vladislavově ulici. – Ať jsou jejich duše připojeny do svazku živých a přimluví se za nás.

[263] Poslední popisovaný hrob dostal přidělené číslo H401.

[264] WALLISOVÁ, Michaela. Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v letech 1997–2000 na židovském hřbitově ve Vladislavově ulici na Novém Městě pražském. *Archeologica Pragensia*. 2002, (16). s. 56.

[265] CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 97.

[266] WALLISOVÁ, Michaela. Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v letech 1997–2000 na židovském hřbitově ve Vladislavově ulici na Novém Městě pražském. *Archeologica Pragensia*. 2002, (16). s. 54.

[267] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 57-58.

vykazovaly známky žáru a opálení.[268] V dřevěné schránce došlo k nálezu dvou neúplných páteří, které byly uloženy v anatomické poloze.[269] Jednalo se o dva jedince ve věku 20-40 let a do 20 let. Dále se zde nacházely volně uložené kosti pocházející z různých částí těla (např. pánevní kost, lopatka, část lebky), které byly přiřazeny zhruba čtyřem jedincům. Dva subadultní jedinci ve věku 15 let a mladší 15 let, dospělá žena ve věku 20–30 let a jeden mladý jedinec neidentifikovatelného stáří.[270] V hrobu se tak zřejmě nacházely pohřbené osoby, které uhořely při požáru domu. Kromě lidských kostí byla analýzou zjištěna i přítomnost různých částí zvířecích kostí v hrobové jámě. Zvířecí kosti pocházely od domácích zvířat jako byla kráva, slepice, ovce nebo koza.[271] Důvodem jejich nálezu mezi lidskými ostatky bylo podle archeoložky Wallisové nerozeznání zvířecích kostí od těch lidských při sběru ostatků po požáru. V domnění, že se jedná o lidské pozůstatky, došlo taktéž k jejich uložení do společné rakve.[272]

5.3.2 Poloha kosterních pozůstatků

Poloha jedinců v odkrytých hrobových jámách kopírovala tradice židovského pohřebního ritu. Skoro většina nalezených skeletů vykazovala polohu vleže na zádech, kdy horní končetiny směřovaly podél těla. U některých jedinců byly horní končetiny položeny pod oblastí pánve. Pouze u jednoho jedince z hrobu H347 byla poloha naprosto odlišná od zbytku pohřbených.[273] Jedinec ženského pohlaví ve věku 20 až 30 let byl nalezen v boční poloze na pravé straně a jeho levá dolní končetina byla pootočená zevně a v oblasti kolene pokrčena. Jedná se zcela o nestandardní typ uložení zemřelého. Vysvětlením, proč byl jedinec pohřben v této poloze, je pravděpodobně přítomnost zdravotní komplikace v dolních končetinách. Antropolog Kuželka se odvolává na možný trvalý srůst kyčelního kloubu, který mohl vzniknout v důsledku traumatického úrazu, popřípadě proběhlého zánětu. Na základě této skutečnosti pak nebylo možné uložit

[268] KUŽELKA, Vítězslav. Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia*. 2002, 16. s. 101.
[269] U první osoby se jednalo o nález několika hrudních a bederních obratlů (Th11 – L3). U druhé osoby bylo objeveno 5 bederních obratlů (L1-L5).
[270] KUŽELKA, Vítězslav. Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia*. 2002, 16. s. 101.
[271] Jednalo se fragment distální části levé stehenní kosti (*femur*) patřící krávě domácí (*Bos taurus*) a krkavčí kost (*coracoid*) kura domácího (*Gallus gallus f. domestica*), horní třenový zub ovce nebo kozy (*Ovis aries/Capra hircus*).
[272] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 57-58.
[273] Tamtéž, s. 56.

jedince do hrobu v poloze vleže na zádech s nataženýma nohama, ale jedinec byl uložen do boční polohy s kolenem ve fázi flexe. Vzhledem ke špatnému stavu jednotlivých kostí u daného jedince nebylo možné přistoupit k osteologické analýze, která by tento jev a poruchu kolenního kloubu potvrdila či vyvrátila.[274]

Orientace všech kosterních pozůstatků splňovala požadovanou polohu západ-východ. U jedné třetiny skeletů ovšem nebyla lebka uložena přesně v západním směru, ale byl popsán určitý odklon směrem na jihozápad.[275]

5.3.3 Pohřební schránky

V případě pohřebiště na Vladislavově ulici č.p. 1390/II a 76/II byli zemřelí Židé rovněž pohřbíváni v dřevěných rakvích.[276] Kromě běžné praxe používání pohřebních schránek v rámci židovského pohřebního ritu zde můžeme nalézt ještě další důvod, proč k používání rakví docházelo. Na základě povahy hřbitova, který byl veden jako ústřední hřbitov pro Židy nejenom z Prahy, ale i z oblasti Čech, docházelo tak v těchto místech k pohřbívání zemřelých pocházejících ze vzdálenějších částí. Uložení zemřelého do rakve a následný jeho převoz na pražský židovský hřbitov byl tímto praktickým použitím rakve usnadněn, než kdyby docházelo pouze k převozu těla bez schránky. Vzhledem k typu půdního pokryvu a vzhledem ke stáří nálezu byly rakve v odkrytých hrobech značně poškozeny vlastním rozkladem. Ve všech případech došlo k záchytu pouze pozůstatků dřevěných částí, které byly podrobeny analýze pro objasnění původu dřeva. Nejčastějším používaným materiálem nalezených pohřebních schránek bylo opět borovicové dřevo typické pro svou měkkost, snadný a rychlý rozklad. Rakve byly v některých případech ještě dále opracovány. V určitých hrobových jámách došlo k nálezu masivních železných

[274] KUŽELKA, Vítězslav. Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia*. 2002, 16. s. 115.
[275] Tato odchylka bývá vysvětlovaná s ohledem na měnící se roční období během roku, s čímž mohou souviset ztíženější podmínky v přesném určování světových stran dle okolního prostředí v rámci jednotlivých částí roku. Z toho důvodů může u některých kosterních pozůstatků dojít k nálezu, že jejich lebka je mírně odchýlená ve směru jih nebo sever. Na druhou stranu nás to může přivést k potencionálnímu tvrzení, že tito jedinci mohli být pohřbívání ve stejném časovém úseku (pokud byly hroby v sousední blízkosti). Popřípadě se může jednat o jedince různého stáří, ale k jejich pohřbení došlo přibližně ve stejném ročním období. S podobným fenoménem se můžeme setkat i při archeologických výzkumech jiných odkrytých evropských židovských pohřebišť jako je například Francie (Ennezat u Clemont Ferrand), Německo (Worms) nebo Velká Británie (York). Viz SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 56.
[276] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 56.

hřebíků, které sloužily k uzávěru víka rakve.[277] Počet se většinou pohyboval v rozmezí čtyř až šesti hřebíků na jedno víko rakve. Tam, kde bylo potřeba, aby konstrukce rakve byla posílena a zpevněna, bylo použito rohové kování.[278] Rohové kování bylo v hrobových jámách objeveno ve vícero hrobech.

5.3.4 Pohřební výbava

Pohřební výbava byla v případě Židovské zahrady víceméně skromnějšího charakteru a inventář nalezených předmětů nedosahoval velkého množství.

Zemina ze Svaté země

Za typickou a tradiční pohřební výbavu se považuje přidávání pytlíčku se zeminou ze Svaté země, který se ukládá buďto pod lebeční část, na hruď či břicho, popřípadě se nechává uložený vedle zemřelého. Pytlíček může být nahrazený pouze rozptylem zeminy na určitá místa na těle. K nálezu pozůstatků látkových pytlíčků bohužel nedošlo. Nebyly přítomny ani žádné další náznaky, které by poukazovaly na to, že k tomuto rituálu v rámci pohřebního ritu docházelo.[279] Vysvětlením může být i vliv okolních půdních podmínek[280], které mohly zapříčinit destrukci přidané zeminy. Ta při rozboru a analýze půdy již nemohla být detekovaná. Popřípadě mohlo docházet pouze k roztroušení symbolického množství této půdy na tělo zemřelého a ta by ani při ideálních podmínkách prostředí nebyla pro své malé množství analýzou zjistitelná.

[277] I přes to, že je snahou se vyvarovat používání jakýkoliv kovových součástek při výrobě pohřebních schránek, nejedná se o žádný překvapivý jev, pokud dojde k jejich nálezu při archeologických odkryvech. Přítomnost kovových hřebíků může podnítit vznik několika hypotéz, jejichž snahou je určitým způsobem vysvětlit, z jakého důvodu jsou hřebíky v rámci židovského pohřebního ritu používány. V případě použití hřebíků k uzavření víka rakve nemusí být důvodem pouze praktické hledisko, aby víko drželo pevně pohromadě se spodní částí rakve. Může se jednat taktéž o symbolickou rovinu, která má podobný charakter jako je používání železných zámků upevněných na rakvích nebožtíků nebo vložených do rakve. Zatloukání hřebíků do rakve k „uzamčení" jejího víka může taktéž sloužit ve snaze uzavřít za zemřelým tento svět, kde již není návratu zpět, popř. zabránit zesnulému, aby se vracel do světa živých (revenantství).

[278] Ke zpevnění konstrukce rakve mohlo dojít hned z několika důvodů. Jednak se mohlo jednat o zpevnění špatně vyrobené rakve, která měla chabou strukturu a bylo nutné ji rohovým kováním zabezpečit. Nebo mohla být příčinou i vyšší hmotnost nebožtíka, a bylo tedy nutné z tohoto důvodu konstrukci zpevnit, aby byla rakev schopná vydržet větší zatížení tělem.

[279] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 57.

[280] Archeoložka Wallisová popisuje působení „velice agresivního" štěrkopísku.

Břidlicové destičky

Byla zachována tradice pokládání předmětů na oči a do úst zemřelých Židů.[281] Tento jev se však nacházel pouze u menšího souboru objevených skeletů. V tomto případě se nejednalo o části keramických fragmentů ani o použité sklo, ale na obličejovou část v místě očí a do úst byly pokládány břidlicové destičky.[282]

Doplňky

V hrobových jámách došlo k nálezu pouze několika předmětů. Předměty se řadily především do kategorie doplňků – oděvních a obuvních. Jednalo se o nález textilu sloužící k ovinutí okolo hlavy.[283] Dále byla objevená zkorodovaná drátěná čelenka. V hrobech byly objeveny i kruhové přezky, které pravděpodobně sloužily jako součást opasku.[284] Tyto nálezy v podobě čelenky a přezek nás ale přivádí k otázce, za jakých podmínek došlo k pohřbení těchto jedinců. Zemřelí byli standardně odění po rituální očistě do pohřebního šatstva typického pro židovský pohřební ritus a tyto předměty mohly být použity pouze jako doplňky přidané až po procesu oblékání. Přítomnost doplňků k oblečení nad rámec pohřebního rubáše není v tradici kladně přijímaná, neboť by měla být zachovávaná jednoduchost oblečení vedoucí k odstranění sociálních rozdílů mezi jednotlivými zemřelými Židy. V tomto případě je možné nálezy doplňků vysvětlit způsobem, že nalezení jedinci byli pohřbení ve svých původních šatech, nikoliv v pohřebních rubáších. Zde je možné zmínit hypotézu, že se mohlo jednat o osoby, jejichž šat byl potřísněn jejich vlastní krví v důsledku úmrtí během porodu, při nehodě nebo násilnou smrtí. V takovém to případě museli být jedinci pohřbení ve svých původních šatech.[285]

[281] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 57.
[282] Všechny tyto výše popsané materiály, které se používají na zakrytí očí a úst u zemřelých, se vyznačují tou vlastností, že jsou velmi odolné a tvrdé vůči působícím faktorům okolního prostředí. Na základě těchto atributů se u nich předpokládá mnohonásobně delší doba rozkladu, než by tomu bylo například při použití dřeva pro stejné účely. Otázkou zůstává, do jaké míry byla ovlivněna volba materiálu z hlediska těchto atributů samotnými Židy v případě praktikování tohoto zvyku, nebo se jednalo pouze o používání dostupného materiálu bez symbolického podtextu.
[283] Zde by se dalo polemizovat, zda i tento kus látky nebyl součástí tradičních *tachrichim*.
[284] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 57.
[285] Vysvětlení důvodů pohřbívání zemřelých v jejich původních oděvech, nikoliv v tradičních pohřebních rubáších viz subkapitola *1.1.2 Pohřební šat* (kap. 1 Pohřbívání Židů z pohledu archeologické antropologie).

Zdali docházelo k pohřbívání zemřelých Židů v tradičních jednoduchých pohřebních rubáších nebylo možné rovněž s jistotou potvrdit, neboť nedošlo k nálezu žádných textilních pozůstatků v hrobových jámách, které by poukazovaly na používání pohřebního šatu. Pouze v jednom případě byly objeveny zbytky tkaniny, které se nacházely na lebce zemřelého (H136).[286]

Kamenné valouny

K podobnému nálezu kamenných valounů, tak jak tomu bylo i na židovském pohřebišti v Prostějově, došlo i v případě některých hrobových jam v Praze. Na rozdíl od lomových kamenů v Prostějově, zde byly použity křemenné valouny. Bylo zjištěno, že valouny pocházely zhruba ze stejné oblasti jako se rozprostíral pražský židovský hřbitov. Archeoložka Wallisová poukazuje, že se mohlo jednat o náhodný nález, ale vzhledem k jejich velikosti (10–20 cm), umístění a počtu se tato hypotéza nejeví jako přesvědčující. Křemenné valouny byly ukládány především k dolním končetinám v oblasti kotníků a holenní a lýtkové kosti, popřípadě byly pokládány na prsty dolních končetin. Při odkyvu hrobu H255 se valouny obdélného tvaru v počtu čtyř nacházely dokonce v každém rohu původně se nacházející rakve. Přesná interpretace výskytu valounů v hrobových jámách není známá. Lze se opět domnívat, tak jako tomu je v případě nálezů lomových kamenů v Prostějově, že valouny sloužily k určitému zatížení, popřípadě vyvážení rakve.[287]

5.3.5 Osteologický materiál

Antropologické studium kosterních pozůstatků probíhalo přímo v terénu ve třech etapách od roku 1998 do roku 2000 pod dohledem antropologa RNDr. Vítězslava Kuželky z Národního muzea v Praze. V rámci výzkumu došlo k vyzvednutí některých částí hrobů, díky čemuž mohla proběhnout mnohem důkladnější antropologická analýza. Při antropologických rozborech kosterních pozůstatků bohužel nedošlo z velké části ke zhodnocení stavu chrupu, stanovení zubních vzorců a zaznamenání různých dentálních patologií vzhledem k časové tísni a zlomkovitostí nalezených kostí. Rovněž nebylo možné provést podrobnější ohledání ostatků s cílem posoudit výskyt a četnost patologických změn na kostech, a obecně tak zhodnotit stav zkoumaného souboru ze

[286] Mohlo se případně jednat o pozůstatky původního čepečku jako jedné ze součástí *tachrichim*.
[287] SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2). s. 57.

zdravotního a výživového hlediska. Zachovalost kosterních pozůstatků nebyla měřena metodou indexu kostní zachovalosti. Stav nalezených kosterních pozůstatků byl hodnocen jako velice špatný. S největší pravděpodobností zde negativně působilo stále se měnící prostředí v dané oblasti.[288] Na kostech byly dokonce zaznamenány i plísně ve formě černých stop, které taktéž ovlivnily stav kostí a urychlily jejich rozpad. V některých případech dokonce imitovaly opálení a zuhelnatění kostí.[289] Antropologická analýza probíhala především s cílem zhodnotit alespoň demografickou strukturu pohřbených jedinců včetně stanovení jejich pohlaví a odhadované tělesné výšky. Po skončení antropologického rozboru byly kosti předány pražské židovské obci, která provedla jejich pohřbení na Novém židovském hřbitově na Praze 3.

Antropologický analýza byla provedena u 206 kostrových hrobů z celkových 401 odkrytých hrobových jam. Podrobnější antropologický rozbor byl proveden u 182 kosterních pozůstatků. Předkládané procentuální výpočty, které jsou součástí jednotlivých subkapitol, byly provedeny autorkou této diplomové práce na základě získaných a zpracovaných dat z antropologické zprávy vypracované RNDr. Vítězslavem Kuželkou a publikované v časopise *Archaelogica Pragensia* v roce 2002.

5.3.5.1 Demografická struktura

Ke stanovení pohlaví a věku u dospělých jedinců se přistupovalo skrze metodiku „Evropského doporučení pro určování pohlaví a věku na kosterních nálezech“ (dle Ferembach–Schwidetzky–Stloukal 1980).[290] U subdadultních jedinců docházelo k porovnávání kosterních pozůstatků s úplnými kosterními pozůstatky dětí, u kterých byl věk s jistotou určen.

Věk byl určen u 183 jedinců (88,8 %) z celkového zkoumaného souboru. Jednalo se o 114 dospělých (62,3 %) a 69 subadultních jedinců (37,7 %).

[288] Antropolog Kuželka vysvětluje, že příznivé prostředí, avšak neustále se měnící, je pro zachování kosterních pozůstatků mnohem horší než nepříznivé prostředí, které má ale stálý, neměnící se charakter.
[289] KUŽELKA, Vítězslav. Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia*. 2002, 16. s. 100.
[290] FEREMBACH, D.; SCHWINDEZKY, I.; STLOUKAL, M. Recommendation for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. *Journal of Human Evolution*. 1980, 9, 517-549. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1016/0047-2484(80)90061-5

Antropologická zpráva nerozřazuje jedince do jednotlivých věkových kategorií, ale pracuje pouze s popisem věku pro každého jedince. Vzhledem k přehlednosti byly alespoň subadultní jedinci nyní dodatečně rozřazení do věkových kategorií dle tabulky Stloukala (Stloukal ed. 1999).[291] 26 jedinců spadalo do kategorie *infans I* (věkové zastoupení: 1,5 let-6 let); 2 jedinci byly v rozmezí kategorií *infans I – infans II* (věkové zastoupení: 6-8 let); 33 jedinců patřilo do *infans II* (věkové zastoupení: 7-14 (15) let); 5 jedinců bylo označeno jako *juvenis* (věkové zastoupení: 15-18 (20) let).

V rámci skupiny dospělých bylo identifikováno, že 35 jedinců bylo ve věkovém rozmezí 20-30 let; 6 jedinců ve věku 20-40 let; 39 jedinců ve věku 30-40 let; 27 jedinců ve věku 40-50 let; 5 jedinců ve věku 40-60 let; 1 jedinec ve věku 60 a více let. U jednoho jedince bylo značně problematické určit odhadovaný věk, proto bylo rozpětí stanoveno od 20 let až do 60 let.

5.3.5.2 Zastoupení pohlaví

Pohlaví bylo možné určit u 137 jedinců, což ale v celkovém náhledu představuje 66,5 % určení pohlaví v celém souboru skeletů. Mužské pohlaví bylo potvrzeno u 36 jedinců (26,3 %) zatímco do kategorie žen spadalo 34 jedinců (24,8 %) U zbylých 67 dospělých jedinců (48,9 %) nebylo z důvodu nalezeného stavu nebo nepřítomnosti klíčových kosterních pozůstatků pohlaví možné určit.

5.3.5.3 Odhad tělesné výšky

Odhad tělesné výšky byl proveden u obou kategorií tabulkově. U dospělých se řídil dle tabulky Breitingera (1931)[292] a Bacha (1965)[293], a u dětí dle Stewartovy tabulky, která byla publikovaná Olivierem (Olivier 1960[294]). [295]

[291] STLOUKAL, Milan, ed. *Antropologie: příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum, 1999. ISBN 8070361018.
[292] Nebylo možné nalézt přesný zdroj.
[293] BACH, H. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthropol. Anz*. 29.
[294] OLIVIER, Georges. *Pratique anthropologique*. Paris: Vigot Frères, 1960.
[295] KUŽELKA, Vítězslav. Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia*. 2002, 16. s. 100.

Celkově bylo možné provést odhad tělesné výšky u 16 dospělých jedinců, z toho bylo 13 mužů, 8 žen a 2 jedinci neidentifikovatelného pohlaví. U mužů dosahovala průměrná odhadovaná výška 166,5 cm, kdy minimální zjištěná hodnota byla 161 cm (H148, H226) a nejvyšší zjištěná hodnota 173 cm (H176). U žen dosahovala průměrná odhadovaná výška 159,3 cm, kdy minimální zjištěná hodnota byla 155 cm (H37) a nejvyšší zjištěná hodnota 164 cm (H28). U zbylých 2 jedinců byla průměrná odhadovaná výška 163,5 cm, kdy minimální zjištěná hodnota byla 163 cm (H299) a nejvyšší zjištěná hodnota 164 cm (H186).

Stanovení odhadované výšky proběhlo také u 13 subadultních jedinců ve věkovém rozmezí 1,5 až 15 let, kdy nejmladší dítě (H42) dosáhlo výšky zhruba 84 cm a u nejstaršího (H275) byla zaznamenána výška 113 cm. Průměrná výška daného zkoumaného souboru dětí byla 129 cm.

5.3.5.4 Chrup

Chrup bylo možné prozkoumat pouze u omezeného vzorku pozůstatků z důvodů nedostatku času v rámci terénních pracích, taktéž i kvůli celkovému špatnému stavu nalezených kostí a častému výskytu defektního chrupu. Zubní kazy na různých částech zubů byly popsány minimálně u 10 jedinců (7 dospělých, 3 děti). U 3 dětí proběhla i demineralizace skloviny[296] v různém stupni. Antropolog Vítězslav Kuželka popisuje vliv stresové zátěže, jako jsou proběhlá hořečnatá onemocnění nebo nedostatečná výživa, jako významné faktory podílející se na vzniku demineralizace skloviny. U 2 dospělých jedinců byl zaznamenán zubní kámen o tloušťce až 1 cm.[297] U dospělé ženy ve věku 20-40 let (H28) byl v místě hrotu zubního kořene vytvořen periapikální granulom. U 3 jedinců došlo k nálezům i ortodontických anomálií ve formě horizontální růst špičáku v horní čelisti (např. H236).[298]

[296] Při demineralizace dochází k uvolňování minerálů (především vápníku a fosfátu) z tvrdých zubních tkání (sklovina, zubovina, dentin, zubní cement) vlivem kyselého prostředí v ústech. Postupující demineralizace může vést ke tvorbě zubního kazu. Viz SABEL, N.; ROBERTSON, A, et al. Demineralization of Enamel in Primary Second Molars Related to Properties of the Enamel. *The Scientific World Journal*. 2012. s. 1.
[297] KUŽELKA, Vítězslav. Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia*. 2002, 16. s. 117.
[298] Tamtéž, s. 117.

5.3.5.5 Anatomické variety a patologie kosterních pozůstatků

Antropologický rozbor kosterních pozůstatků byl prováděn pouze makroskopickou metodou adspekčně. Vzhledem k povaze původu lidských ostatků a etice archeologického výzkumu nebylo možné provést jakoukoliv jinou doplňující metodu (RTG, CT, DNA analýza apod.). Níže předkládaný seznam patologií kosterních pozůstatků nezahrnuje popis veškerých patologií nalezených při antropologické analýze, ale opírá se o ty nejdůležitější a nejčastěji se vyskytující. Podrobnější rozbor přítomných patologií kosterních pozůstatků a výskytu anatomických variet by určitě vydal na samostatnou kratší studii. Z celkového zkoumaného souboru 206 kosterních pozůstatků, byla alespoň jedna anatomická varieta nebo patologie zaznamenaná u 73 jedinců (35,4 %).

Popis jednotlivých variet a patologií není u níže předkládaného seznamu již ve všech případech zahrnut z důvodů jeho předchozí provedené analýzy v subkapitole *4.5.6 Anatomické variety a patologie kosterních pozůstatků* v kapitole o prostějovském židovském hřbitově (kap. 4 Prostějov).

Ossiculum lambdae

Anatomická varieta – *ossiculum lambdae*, takzvaná kůstka vsunutá v oblasti styku švu lambdového a švu šípového nacházející se na lebce, byla celkově nalezená u 10 jedinců, z čehož byly 2 muži (H30, H194), 3 ženy (H28, H136, H248), 3 dospělí jedinci bez blíže určeného pohlaví (H12, H21, H65) a 2 děti (H3, H281).

Artróza

Degenerativní změny kloubních ploch na různých částech kostí byly popsány až u 10 dospělých jedinců (7 mužů, 2 ženy a 1 neidentifikovatelný jedinec). Nejčastěji se jednalo o artrózu kolenních kloubů, která byla potvrzena skoro u poloviny zkoumaného souboru, a to u 4 jedinců (H139, H203, H231, H276). Dále se vyskytovala ve formě artrózy ramenních kloubů (H5, H53), artrózy středového nosičočepcového kloubu (H39, H70) a taktéž byly změny nalezeny na klíční kosti (H176).

Cribra orbitalia

Rozvoj kostních změn a lézí na stropu očnice v rámci této patologie byl nalezen u mladého subadultního jedince (H252) ve věku 4 let.

Degenerativní změny a záněty

Různé formy degenerativních změn a zánětlivých procesů se objevily v obou věkových kategoriích. Degenerativní změny se projevily minimálně u 7 dospělých jedinců (H6, H11, H72, H177, H194, H226) především na hrudní a bederní páteři. Zánětlivé procesy ve formě zánětů spony stydké, týlního hrbolu a na dalších místech byly popsány u 2 dětí (H3, H389), 2 žen (H122, H347) a 1 muže (H176). V případě jedince H347 se jednalo o nález, který poukazoval na srůst kyčelního kloubu následkem úrazu nebo masivního zánětu. Tato žena byla jediná z celkového souboru uložena do boční polohy (viz subkapitola *5.3. Poloha kosterních pozůstatků*, kap. 5 Praha – Židovská zahrada).

Entezopatie

Entezopatie ve formě patních ostruch na patních kostech byla prokázána u dvou dospělých mužů (H14, H54), z čehož jeden byl ve věku 40-50 let (H14).

Kostní poruchy

Ve zkoumaném souboru byly zaznamenány i kostní poruchy projevující se v různých formách. Jednalo se například o osteochondrózu, tedy onemocnění kloubů a chrupavky, která se objevila na hrudní a bederní páteři u 2 dospělých jedinců (H28, H329). Řídnutí kostí ve formě osteoporózy se projevilo u 1 dospělého jedince (H285). Taktéž i spondylóza bederní páteře (degenerativní onemocnění) byla popsaná u mužského jedince (H67).

Schmorlovy uzly

Výskyt Schmorlových uzlů byl popsán pouze u 1 muže (H78) ve věku 40-50 let. Schmorlovy uzly se u něj nacházely v oblasti hrudní páteře.

Tuberkulóza kostí

Tuberkulóza je závažné infekční onemocnění způsobené bakteriemi ze skupiny *Mycobacterium tuberculosis*. Nejčastěji zasáhnutými orgány jsou plíce, ačkoliv se tuberkulóza může projevit i v mimoplicní formě. Tuberkulóza kostí se zpočátku projevuje jako hnisavý proces v růstových ploténkách kostí. V těchto místech dochází totiž k silnému prokrvení a infekce se poté krevní cestou šíří dále do kloubních prostor. V dřeni dlouhých kostí dochází k tvorbě tuberkulů a sekundárně se přidružuje infekce. Vlivem infekce

dochází k rozvoji granulační tkáně, která může vést až k destrukci chrupavky.[299] Zánětlivé procesy kostí indikující změny způsobené s největší pravděpodobností tuberkulózou byly popsány až u 3 dospělých jedinců (2 muži a 1 neidentifikovatelný jedinec). U neidentifikovatelného jedince (H63) ve věku 20-30 let se na levé kyčelní kosti nad jámou kyčelního kloubu nacházel tuberkulózní zánět. U muže (H53) ve věku 30-40 let se jednalo opět o hnisavý proces nad jamkou pravého kyčelního kloubu. U druhého muže (H75) ve věku 40-50 let byl blíže nespecifikovaný záchyt v rámci kosti dolní končetiny.

Zlomenina

U dospělého ženy ve věku 30-40 let z hrobu H17 bylo na vnitřním konci levé klíční kosti nalezeno místo zhojení zlomeniny.

5.4 Vladislavova ulice č.p. 52, ppč. 758

Záchranný archeologický výzkum[300] prováděný Národním památkovým ústavem v Praze (NPÚ Praha) probíhající v roce 2009 (27.1.2009 – 4.3.2009) přinesl záchyt pěti židovských hrobů včetně záchytu kosterních pozůstatků. Hroby byly nalezeny při stavebních pracích, při kterých docházelo k rozšiřování výtahové šachty[301] v domě na dvoře domovního objektu nacházejícího se na nároží ulic Vladislavova č.p. 52/II a Purkyňovy[302] (Praha 1 – Nové Město).[303] Stáří nalezených hrobů bylo na základě keramiky datováno do poloviny 15. století.[304] Nejstarší antropogenní aktivitu představovaly právě nalezené hroby, na základě čehož lze konstatovat, že zde nedošlo k žádné předchozí funerální aktivitě, ani žádným jiným zásahům.

[299] MOUSA, Haider Abdul-Lateef. Bones and Joints Tuberculosis. *Bahrain Medical Bulletin*. 2007, 29(1). s. 2.
[300] Výzkum č. 2009/4.
[301] Šachta vedla ze dvora domu až do jeho suterénu.
[302] Parcelní číslo: 758.
[303] PODLISKA, Jaroslav; SELMI-WALLISOVÁ, Michaela. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758. Výzkum č. 2009/04*. Praha, 2009. s. 4.
[304] PODLISKA, Jaroslav. Praha 1 – Nové Město, Vladislavova čp. 52/II. In: DRAGOUN, Zdeněk. *Archeologický výzkum v Praze v letech 2009–2010. Pražský sborník historický 39*. 2011. s. 462-463.

5.4.1 *Topografie pohřebiště*

Hroby se nacházely v hloubce zhruba 0,6 m až 1,5 metrů od úrovně zahloubení. Tvar hrobových jam byl obdélníkovitého charakteru. Při výzkumu nedošlo k záznamu žádných superpozic hrobových jam. Hrobové jámy se ve skoro všech případech vzájemně respektovaly. Pouze v případě hrobů H01 a H04 došlo ke vzájemnému narušení v rámci jedné obvodové zdi.[305] Břidlicové kamenné obložení v podobě břidlicových destiček o síle 5 cm bylo popsáno u hrobu H01. Náznaky případného kamenného obložení byly zaznamenány i u hrobu H04 v podobě dvou deskových kamenů vybíhajících z profilu.[306]

5.4.2 *Poloha kosterních pozůstatků*

Popis orientace uložení těl v nalezených hrobových jámách odpovídal způsobům židovského pohřebního ritu. Došlo zde sice k mírnému odchýlení, kdy hlava jedince směřovala jihozápadně a dolní končetiny severovýchodně, nicméně se nejedná o záchyt ojedinělého jevu. Tato odchylka, tak jako v případě Vladislavovy 72/II, mohla být způsobená jiným ročním obdobím.[307] Všichni jedinci byli tradičně uložení v poloze vleže na zádech. Ruce byly nataženy rovně podél těla.[308]

5.4.3 *Pohřební schránky*

Používání pohřebních schránek bylo detekováno i v případě tohoto archeologického výzkumu. Přítomnost rakve byla prokazatelně potvrzená v případě tří hrobů (H01, H02, H03). Pozůstatky rakví byly zaznamenány především při obvodu kosterních pozůstatků, kde byly formovány do tvaru obdélníků. Tvořily zde jakýsi pás „hnědě zbarvené organické hmoty“ dřevitého charakteru, kdy síla tohoto pásu byla o velikosti do 1 cm. U hrobu H01 došlo k nálezů pozůstatků v podobě dřevité vrstvičky

[305] PODLISKA, Jaroslav; SELMI-WALLISOVÁ, Michaela. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758. Výzkum č. 2009/04*. Praha, 2009. s. 22.
[306] Tamtéž, s. 22.
[307] Viz poznámka pod čarou č. 275.
[308] PODLISKA, Jaroslav; SELMI-WALLISOVÁ, Michaela. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758. Výzkum č. 2009/04*. Praha, 2009. s. 23.

nacházející se přímo pod ostatky. Ta původně tvořila dno rakve. K nálezům hřebíků nebo jiných kovových předmětů nedošlo.[309]

5.4.4 Pohřební výbava

Pohřební výbava nebyla v žádném z dokumentovaných hrobu zaznamenána. Pouze v případě hrobu H03 došlo k nálezu kruhového opukového kamene diskovitého tvaru, který zakrýval celou část lebky.[310] Důvod přítomnosti kamene není zcela jasný. Mohlo by se případně jednat o snahu praktikovat tradici v podobě pokládání fragmentů na oči a ústa zemřelého. Na základě věkového charakteru jedince, jehož věk byl odhadnutý na 6 měsíců, by vzhledem k malé lebeční proporci mohl opukový kámen nahradit jednotlivé fragmenty a symbolicky tímto způsobem tak zakrýt malému dítěti oči a ústa.

5.4.5 Osteologický materiál

Všechny kosterní pozůstatky[311] v rámci výzkumu byly nalezeny ve velmi špatném stavu. Nalezené lebky byly ve všech případech rozdrceny. Taktéž i menší kosti byly poškozeny tlením. Určitou zachovalost vykazovaly pouze dlouhé kosti horních a dolních končetin.[312] Vzhledem k nemožnosti jakýmkoliv způsobem nakládat s kosterními pozůstatky, bylo antropologické ohledání provedeno zejména makroskopicky (pouze pohledem), kdy byla prováděna metrická dokumentace kostí.[313] Antropologická analýza byla prováděna v průběhu terénních pracích antropologem RNDr. Vítězslavem Kuželkou z Národního muzea v Praze. Samotné hroby obsahovaly kosterní pozůstatky čtyř jedinců, které byly podrobeny antropologickému rozboru za účelem stanovení přibližného věku zemřelých. Další analýzy jako je například index kostní zachovalosti, sledování přítomnosti patologických změn na kostrách atp., nebylo možné provést z důvodu

[309] PODLISKA, Jaroslav; SELMI-WALLISOVÁ, Michaela. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758. Výzkum č. 2009/04*. Praha, 2009. s. 22.
[310] Tamtéž, s. 23.
[311] Antropologický rozbor kosterních pozůstatků prováděl tak jako v případě Vladislavovy ulice č.p. 1390 RNDr. Vítězslav Kuželka.
[312] PODLISKA, Jaroslav; SELMI-WALLISOVÁ, Michaela. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758. Výzkum č. 2009/04*. Praha, 2009. s. 23.
[313] Tamtéž, s. 17.

striktního zákazu pražské židovské obce manipulovat dalším způsobem s židovskými ostatky. V jednom případě došlo dokonce k vyzvednutí ostatků z hrobu H05 za účelem jejich rychlého opětovného přepohřbení bez účasti antropologa, čímž byla zamezena možnost zhodnotit kosti alespoň metricky přímým pohledem na reálnou kost.[314]

Tři skelety byly na základě metrického měření kostí (hrob H02 a H03) a zhodnocení vývojového stavu chrupu (hrob H01) přiřazeny subadultním jedincům ve věku zhruba asi 2-3 let (H01), 4 roky (H02) a 6 měsíců (H03).[315] Zhotovená analýza u dvou hrobů (H01 a H03) byla provedena „*in situ*". U hrobu H04 nebyla provedena žádná analýza, neboť v tomto případě nedošlo k odkryvu hrobu až na úroveň kosterních pozůstatků. Metrická analýza kosterních pozůstatků z hrobu H05 byla provedena pouze na základě pořízených fotografií z výše popsaných důvodů. Studium epifýz, které již byly přirostlé na nalezených úlomcích kostí, poukazovalo na přítomnost dospělého jedince. Na základě zubního obrusu byl stanoven věk v rozmezí 45 až 55 let. Stanovení pohlaví proběhlo pouze u dospělého jedince. Dle morfologické stavby čelisti, která byla užšího charakteru, zaoblení brady a málo vybočeného úhlu, se předpokládá, že se jednalo o ženské pohlaví. Antropologická analýza ovšem poukazuje na fakt, že tuto hypotézu není zcela možné s jistotou potvrdit.[316]

U tří hrobů (H01, H04 a H05) došlo na žádost židovské obce k zachování kosterních pozůstatků „*in situ*". To znamená, že nedošlo k jejich vyzvednutí ani k přepohřbení. Po ukončení terénních prací záchranného archeologického výzkumu byly tyto ostatky zasypány v jejich původním místě nálezu. Ostatky ze dvou zbylých hrobů (H02 a H03) byly vyzvednuty i s přilehlými terény (přilehlá hlína v okolí hrobu a ostatků) a předány Židovské obci v Praze, která posléze provedla jejich znovu pohřbení.[317]

[314] PODLISKA, Jaroslav; SELMI-WALLISOVÁ, Michaela. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758. Výzkum č. 2009/04*. Praha, 2009. s. 33.
[315] Tamtéž, s. 33.
[316] Tamtéž, s. 33-34.
[317] Tamtéž, s. 17.

5.5 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 a 2384/2

Další ze záchranných archeologických výzkumů prováděný zaměstnanci z Národního památkového ústavu v Praze (NPÚ Praha) probíhal v lokalitě na severní straně Purkyňovy ulice, ppč. 2384/1. Jednalo se výzkum v místech komunikace (ppč. 2384/1) a chodníku (ppč. 2384/2) těsně sousedící se vstupní halou metra Národní třídy. Záchranný archeologický výzkum probíhal ve dvou etapách. První etapa[318] měla zpočátku formu archeologického dohledu při hloubení šachty pro přeložku optických kabelů související se stanicí metra Národní třída. Po potvrzení archeologických nálezů se podoba výzkumu změnila na záchrannou akci. Terénní práce první etapy probíhaly ve dnech 23. – 30. 11. 2009, následné laboratorní ošetření a inventarizace v období leden až únor 2010. Vzhledem k charakteru objevů souvisejících se Židovskou zahradou muselo dojít ke změně stavebních plánů ve smyslu přeložení původně plánované šachty více k severu. To umožnilo výzkumníkům pokračovat dále v archeologických činnostech. Druhá etapa[319] probíhala od 19. do 27. 4. 2010 a pak až od června do srpna 2010.[320]

5.5.1 Topografie pohřebiště

V rámci terénních prací došlo v šachtě k nálezu obrysů dvou hrobových jam, které byly zahloubeny zhruba 2,2 m pod současným povrchem.[321] Na základě geologického podloží starších sídlištních situací, kde se hrobové jámy zahlubovaly, je s největší pravděpodobností možné hroby datovat do 2. poloviny 12. století – 1. poloviny 13. století. V okolních vrstvách došlo k nálezu velkého množství rozměrnějších kamenů, které by eventuálně mohly být interpretovány jako nález původního kamenného obložení hrobů.[322]

[318] NPÚ HMP 2009/40.
[319] NPÚ HMP 2010/41.
[320] STAŇKOVÁ, Veronika a Ivana BLAŽKOVÁ. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384. Výzkum č. 2009/40, č. 2010/09*. Praha, 2010. s. 4-5.
[321] CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 87.
[322] STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (Quadrium – uliční vpusť). Výzkum č. 2014/16*. Praha, 2014. s. 21.

5.5.2 *Poloha kosterních pozůstatků*

Orientace hrobových jam opět potvrdila tradici židovského pohřebního ritu, kdy hlavy zemřelých byly uloženy západním směrem a dolní končetiny východně.[323]

5.5.3 *Pohřební schránky*

V jednom z výkopů (V1) byly nalezeny pozůstatky dokonce dvou dřevěných rakví (H01). Takový to nález zbytků vícero rakví ve společném výkopu odhalující hrobovou jámu (H01) by z hypotetického hlediska mohl odkazovat na přítomnost vícečetného hrobu. Tuto interpretaci není ovšem možné žádným způsobem potvrdit ani objasnit z důvodů nutného dodržení příkazů židovské obce minimalizovat terénní zásahy a archeologická ohledání v rámci daného výzkumu v co nejmenší možné míře. U druhého hrobu (H02) byla rovněž potvrzena přítomnost rakve. Hroby se navzájem respektovaly. Nedošlo ke vzájemnému narušení jejich stěn, neboť vzdálenost mezi oběma hroby činila 0,9 m.[324]

5.5.4 *Osteologický materiál*

U hrobu H02 došlo vlivem terénních prací k částečnému odhalení lebky zemřelého. Vzhledem k vyslovenému zákazu židovské obce[325] provádět hlubší analýzy hrobových jam včetně následného odkrývání hrobů až na úroveň kosterních pozůstatků, nebylo taktéž možné případný objev kosterních ostatků žádným způsobem antropologicky zanalyzovat ani interpretovat.

Po velmi zkrácené a omezené dokumentaci hrobových jam došlo k jejich opětovnému zásypu „*in situ*“ za přítomnosti židovské autority – v tomto případě se jednalo o člena ze svatého spolku Chevra kadiša.[326]

---

[323] STAŇKOVÁ, Veronika; BLAŽKOVÁ, Ivana. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384. Výzkum č. 2009/40, č. 2010/09*. Praha, 2010. s. 33-34.
[324] Tamtéž, s. 33.
[325] Zákaz přišel v momentě, kdy se potvrdilo, že nález hrobových jam obsahující kosterní pozůstatky je židovského původu. Viz CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 87.
[326] CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 87.

5.6 Domovní blok mezi ulicemi Spálená, Purkyňova, Vladislavova, Charvátova, ppč. 724/1, 725/1 atd.

Mezi léty 2009 až 2012 proběhl rozsáhlý záchranný archeologický výzkum[327] prováděný Národním památkových ústavem Praha (NPÚ Praha) se záchytem několika židovských hrobů a mimořádným objevem minimálně 20 náhrobních kamenů.[328] Tak jako v předchozích výzkumech, i zde se jednalo o záchyt části pohřebiště patřící do komplexu Židovské zahrady. Terénní práce probíhaly na ploše bývalého domovního bloku na ulicích Spálená, Purkyňova, Vladislavova a Charvátova. Iniciace a provedení výzkumu souvisela s investorskými a stavebními záměry v této oblasti. Jednalo se o výstavu multifunkčního komplexu *Quadrium,* rekonstrukci a přestavbu vestibulu stanice metra na Národní třídě a realizaci nových inženýrských sítí. Výzkum v celé své ploše přinesl mimo jiné objevy ve formě pozůstatků staveb, smíšených konstrukcí hospodářské nebo sanitární povahy (studny, jímky), těžebních jam na písek, předmětů v podobě keramických a skleněných fragmentů, nádobí apod.[329]

5.6.1 Topografie pohřebiště

Fragmenty kostrových hrobů byly nalezeny v severozápadní části domovního bloku (plocha bývalého č.p. 69). Tato zkoumaná oblast představovala datačně nejstarší část plochy, na které výzkum probíhal. Část objeveného židovského pohřebiště spadala podle analýzy keramických fragmentů nalezených v okolní oblasti pravděpodobně do úseku 12. – až poloviny 13. století.

Archeology bylo prozkoumáno celkově šest hrobů. Hrobové jámy tvořily dvě rovnoběžné řady. Nedošlo k záznamu žádných superpozic hrobových jam. Hloubka jam se pohybovala v rozmezí 0,9 až 1,2 m. Na základě předchozích provedených archeologických výzkumů v rámci oblasti, kde se původně Židovská zahrada nacházela, je možné spatřit typický znak spojující všechny výzkumy, a tím je vždy nález pozůstatků lemování okrajů hrobových jam pomocí kamenů a desek různého materiálu (nejčastěji

[327] Čísla výzkumů: 2009/16, 2010/16, 2012/16.
[328] CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2). s. 90.
[329] TAIBL, Pavel. *Nálezová zpráva. Zjišťovací archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova ulice čp. 52, ppč. 758. Č. výzkumu 2018/04*. Praha, 2018. s. 17.

břidlice a pískovec). I v tomto případě došlo k odkryvu okrajů hrobových jam, které byly lemovány pískovcovými kameny.[330]

5.6.2 Poloha kosterních pozůstatků

Orientace pohřbů byla totožná jako u předchozích výzkumů, a to s mírnými odchylkami ve směru západ-východ. U hrobových jam nedošlo k odkrytí na úroveň kosterních pozůstatků, tudíž nebylo možné popsat jejich uložení v jednotlivých hrobech. Předpokládá se ale tradiční poloha vleže na zádech s nataženými končetinami.[331]

5.6.3 Pohřební schránky

Makroskopická analýza potvrzující přítomnost pohřebních schránek v nalezených hrobových jámách nebyla provedena z důvodu nevypreparování obsahu jednotlivých jam až na takovou úroveň vrstev, kde by se předpokládal nález zbytků pohřebních schránek.

5.6.4 Pohřební výbava

Pohřební výbava v podobě nálezů různých fragmentů, předmětů v podobě milodarů nebyla zaznamenána u žádného ze zkoumaného souboru hrobů.[332]

5.6.5 Osteologický materiál

U nalezených hrobových jam neproběhl odkryv jejich obsahu až na úroveň kosterních pozůstatků, i přes to, že se jejich přítomnost ve výplni hrobových jam předpokládala. Antropologické ohledání lidských ostatků nebylo i z tohoto důvodu provedeno.

[330] TAIBL, Pavel. *Nálezová zpráva. Zjišťovací archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova ulice čp. 52, ppč. 758. Č. výzkumu 2018/04*. Praha, 2018. s. 17.
[331] Tamtéž, s. 17.
[332] Tamtéž, s. 17-18.

5.7 Jungmannova ulice č.p. 26, ppč. 710

Archeologický výzkum dokončený na jaře roku 2013 přinesl záchyt okrsku pohřebiště, který rovněž jako u předchozích výzkumů, spadal pod jednu z částí Židovské zahrady. Zjišťovací výzkum doprovázený posléze záchranným archeologickým výzkumem byl prováděn společností ARCHAIA Praha o.p.s. Zjišťovací terénní výzkum[333] probíhal v období listopadu 2012 a březen–duben 2013, samotný záchranný výzkum[334] pak od března do května 2013. Podnětem k provedení archeologických výzkumů bylo vykonávaní stavební činnosti na parcele domu na Jungmannově č.p. 26. Jednalo se o plánované prohloubení stávajícího dvora a plochy zaniklé nádvorní zástavby domu. Samotný výzkum probíhal v zadní části dvora a nádvorní zástavby. V těchto místech se z celého objektu domu a nádvoří nacházelo pouze jedno patro sklepů, tudíž zde byla potencionálně vysoká šance nalézt dochované archeologické objekty.[335]

Archeologický výzkum zaznamenal objev 16 hrobových jam[336] včetně kosterních pozůstatků patřící židovské komunitě. I v případě tohoto archeologického výzkumu byly dokumentovány tradiční atributy židovského pohřebního ritu, které byly popsány i při dalších archeologických odkryvech v rámci území Židovské zahrady.

5.7.1 Topografie pohřebiště

Hloubka jednotlivých hrobů byla značně mělká a dosahovala maximálně 0,3 m pod úroveň povrchu půdního horizontu. Tento jev byl způsoben především částečným zničením historického nadloží z důvodu vzniku předchozí zástavby.

[333] Číslo akce: P83/2012.
[334] Číslo akce: P19/2013.
[335] VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013. s. 14.
[336] V článku *Archeologický výzkum v Jungmannově ulici dokončen* vedoucího archeologa tohoto výzkumu Martina Vyšohlída, který vyšel až po ukončení archeologických výzkumů, je popsán odkryv 17 hrobových jam, i přes to, že v původní nálezové zprávě se nachází podrobnější popis 16 nalezených hrobových jámách. Viz VYŠOHLÍD, Martin. *Archeologický výzkum v Jungmannově ulici dokončen* [online]. 2013 [cit. 2022-03-12]. Dostupné z: https://www.archaiapraha.cz/praha-cs/?acc=aktuality&id=150 nebo VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013. s. 24-29.

V zásypech hrobů byly nalezeny rovněž i keramické úlomky, které byly datovány do období v rozmezí od 2. poloviny 14. až do 2. poloviny 15. století. Na základě této datace lze usuzovat, že tato část pohřebiště spadala spíše k té mladší části pohřebiště. S velkou pravděpodobností se jednalo o nálezy hrobů z období závěrečného pohřbívání před nuceným ukončením funerálních aktivit v Židovské zahradě na základě výnosu krále Vladislava Jagellonského. Nálezová zpráva pracuje s hypotézou, že pohřebiště dále pokračovalo v oblasti ulice Jungmannova. Vzhledem ke stavebním a recentním zásahům v přímém okolí objektu domu a přilehlých parcel se předpokládá velmi nízká míra nálezu dochovaných hrobových jam. Archeolog Martin Vyšohlíd poukazuje i na to, že v této části pohřebiště rozhodně nelze očekávat stejnou míru a hustotu pohřbů, tak jak tomu bylo v případě výzkumu na Vladislavově ulici č.p. 1390/II a 76/II.[337]

5.7.2 Poloha kosterních pozůstatků

U těch hrobů, u kterých došlo k odkryvu až na úroveň kosterních pozůstatků, byla popsána i poloha jejich uložení. Kosterní pozůstatky v různém stupni kostní zachovalosti splňovaly tradiční uložení v hrobech, a to vleže na zádech s nataženými končetinami. Orientace hrobových jam byla západně-východní, kdy skelet hlavy směřoval západně a dolní končetiny směrem k východu. Nedošlo k žádnému záchytu jakýchkoliv dalších odchylek v jiném směru.

5.7.3 Pohřební schránky

U pěti odkrytých hrobových jam došlo k záchytům pozůstatků dřevěných rakví (hrob 8, 9, 20, 29, 33, 37). Jednalo se o nález tenkých linií o šířce zhruba 1 až 2 cm na dně hrobové jámy obsahující zcela zetlelé dřevěné částičky. Šířka rakví se pohybovala v rozmezí od 0,4 m do 0,55 m.[338]

[337] VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2014. s. 31.
[338] VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013. s. 24-29.

5.7.4 Pohřební výbava

U minimálně třech hrobů (hrob 8, 20, 25) byla zaznamenaná tradice rituálního pokládání fragmentů na oči a ústa zemřelých.[339] Stejně jako u Vladislavovy č.p. 1390/II a 76/II se i v tomto případě jednalo o břidlicové destičky. Hrany těchto destiček byly částečně uměle odštípnuty, z čehož lze usuzovat značnou míru aktivního zapojení Židů do praktikování tohoto zvyku.[340]

5.7.5 Osteologický materiál

V žádném případě nedocházelo k manipulaci s lidskými ostatky, čímž byla ale do velké míry omezená hlubší antropologická analýza a výzkum pohřební výbavy. Většina hrobů totiž zůstala archeologicky nevypreparovaná a bylo provedeno pouze dodatečné začištění hrobové jámy.[341] Tam, kde došlo k exkavaci výplně materiálu na úroveň dochovaných kosterních pozůstatků, byla provedena pouze fotografická a kresebná dokumentace.[342] Ve čtyřech případech došlo k nálezu dochovaných lidských lebek.[343] Odkryté hroby s kosterními pozůstatky byly vyhodnoceny v průběhu terénních pracích antropologem RNDr. Vítězslavem Kuželkou z Národního muzea v Praze.[344]

Na pozadí celého záchranného archeologického výzkumu probíhala jednání mezi investorem a zástupci židovských institucí (Židovská obec v Praze, Chevra kadiša a Atra Kadisha) v otázce další manipulace a budoucí ochrany kosterních pozůstatků. V rámci dlouhých jednání nakonec došlo k rozhodnutí ponechat hroby s lidskými ostatky na původních místech nálezů (*in-situ*). Za účasti členů židovské obce proběhl zpětný zásyp

[339] Záměrně je použito slovíčko „minimálně“, neboť je možné předpokládat výskyt břidlicových destiček v oblasti očí a úst i u hrobů, u kterých nedošlo k exkavaci s ohledáním až na úroveň kosterních pozůstatků.
[340] VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013. s. 30.
[341] Tamtéž, s. 13.
[342] Zde spadaly ty hroby, které byly porušeny předchozími stavebními zásahy.
[343] Jednalo se o předchozí zmíněné hroby (hrob 8, 20, 25), u kterých byly zaznamenány břidlicové destičky. O čtvrtém hrobu není v nálezové zprávě žádná identifikační zmínka.
[344] VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013. s. 13.

hrobových jam pomocí písku. Zásyp byl opatřen ještě igelitovým překrytím, aby nebylo dále umožněno s kosterními pozůstatky jakýmkoliv způsobem manipulovat.[345]

Antropologické ohledání kosterních pozůstatků bylo provedeno u 10 kostrových hrobů (hrob 8, 18, 19, 20, 25, 26, 29, 32, 34, 37) z celkových 16 nalezených hrobů. Cílem ohledání bylo antropologické posouzení kosterních pozůstatků, stanovení přibližného věku jedinců a určení jejich pohlaví.

5.7.5.1 Demografická struktura

Ve zkoumaném souboru se nacházelo 7 dospělých jedinců, 2 subadultní jedinci a 1 jedinec, u kterého nebylo možné vůbec určit přibližnou věkovou kategorii. Antropologická zpráva, tak jako v případě analýzy při Vladislavově č.p. 1390/II a 76/II, nerozřazuje jedince do jednotlivých věkových kategorií, ale pracuje pouze s popisem věku pro každého jedince. Pokud bychom se řídili rozřazením dle Stloukala (Stloukal ed., 1999), 2 subadultní jedinci spadali do kategorie *infans II* (věkové zařazení: 9-13 let). V rámci skupiny 7 dospělých bylo možné určit přibližný věk u 6 z nich. U 1 jedince byl věk určen na 20-25 let, 1 jedinec se pohyboval v rozmezí 20-30 let, 2 jedinci měli do 25 let a poslední 2 jedinci spadali do rozmezí 40-60 let.[346]

5.7.5.2 Zastoupení pohlaví

Pohlaví bylo určeno pouze u dospělých jedinců, a to dle stavu obrusu zubů, metrické analýzy dlouhých kostí, hodnocení stavu přirůstání epifýz dlouhých kostí a posuzování sexuálně diformních znaků na lebce. Z celkového počtu 7 dospělých jedinců, bylo pohlaví určeno u 4 jedinců (57,1 %), a to v poměru 1 muž (25 %) a 3 ženy (75 %).[347]

[345] VYŠOHLÍD, Martin. *Archeologický výzkum v Jungmannově ulici dokončen* [online]. 2013 [cit. 2022-03-12]. Dostupné z: https://www.archaiapraha.cz/praha-cs/?acc=aktuality&id=150
[346] KUŽELKA, Vítězslav. Závěry z antropologického ohledání kosterních pozůstatků nalezených při archeologickém výzkumu na lokalitě Praha 1 - Nové Město, Jungmannova 15. VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013. s. 37-38.
[347] Tamtéž, s. 37-38.

5.7.5.3 Chrup

Hodnocení chrupu, stanovení zubních vzorců a zaznamenání různých dentálních patologií nebylo v antropologické zprávě popsáno. Pouze u jednoho dospělého jedince blíže nespecifikovaného pohlaví (hrob 8) byl nalezen kostní val na horním okraji dolního zubního oblouku, který vznikl pravděpodobně následkem silného zánětu dásní (*gingivitis*).[348]

5.7.5.4 Anatomické variety a patologie kosterních pozůstatků

Podrobnější antropologické posouzení kosterních pozůstatků z hlediska přítomnosti anatomických variet nebo patologií na kostech nebylo provedeno. Do jaké míry je to z hlediska jejich absence, a do jaké míry mělo na detailnější ohledání vliv provádění analýzy přímo „*in situ*“, není možné zhodnotit.

Tak jako v případě nefyziologického nálezu na chrupu, byly u stejného dospělého jedince (hrob 8) popsány i degenerativní změny na hrudních obratlích v oblasti dolní hrudní páteře. Tyto degenerativní změny nebyly antropologem Kuželkou ale nijak blíže specifikovány.[349]

5.8 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 – výzkum I

Na území ulice Purkyňovy došlo k několika archeologickým výzkumům prostřednictvím Národního památkového ústavu Praha (NPÚ Praha), které souvisely se stavební aktivitou konanou v této oblasti.

Archeologický výzkum z roku 2013[350] (říjen–listopad) probíhal při průzkumu výkopu kanalizační šachty mezi vozovkou a chodníkem, která se nacházela při severní straně této ulice (18 m východně od křižovatky).[351] Tento výzkum přinesl mimo jiné

[348] KUŽELKA, Vítězslav. Závěry z antropologického ohledání kosterních pozůstatků nalezených při archeologickém výzkumu na lokalitě Praha 1 - Nové Město, Jungmannova 15. VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013. s. 37.
[349] Tamtéž, s. 37.
[350] Číslo výzkumu: 2013/23.
[351] STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (kanalizace Quadrium). Výzkum č. 2013/23*. Praha, 2013. s. 3.

i záchyt jednoho hrobu ze Židovské zahrady. Hrob byl zahlouben do starší sídlištní situace z 12. století. Nad ním se nacházela další vrstva s obsahem keramických fragmentů, které byly datovány do 2. poloviny 12. století – 13. století. Na základě datace těchto vrstev je pravděpodobně možné odvodit i podobné stáří hrobu. Hrob obsahoval kosterní pozůstatky, z nichž byla odkrytá pouze svrchní část lebky. Východní část hrobu, kde se nacházely dolní končetiny, byla zničena výkopem inženýrských sítí. Při začištění půdorysné situace došlo k objevu pozůstatků zbytků dřevěné rakve.[352] Při provádění prvotní sondy v místě výkopu kanalizace došlo při manuálním rozebírání terénu k ponechání bloku zeminy širokého zhruba 70 cm, který pravděpodobně obsahoval taktéž lidské ostatky. Záchranný archeologický výzkum byl přerušen ve chvíli, kdy se potvrdila přítomnost výše zmíněného nálezu hrobové jámy. Na základě rozhodnutí Židovské obce v Praze nedošlo žádným způsobem k manipulaci kosterních pozůstatků ani k jejich antropologickému rozboru. Hrobová jáma byla zabezpečena a původní plán stavebního projektu byl pozměněn.[353]

5.9 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 – výzkum II

Následným dalším archeologickým výzkumem[354] konaným v témže roce (2013) byl výzkum, který měl za cíl prozkoumat šachty uklidňovací jímky (vodovodní a kanalizační přípojky). Šachty se nacházely opět mezi komunikací a chodníkem severním směrem na ulici Purkyňova, zhruba tak 55 metrů východně od ulice Spálené. Archeologové v kanalizační šachtě zaznamenali nález východně okrajové části hrobové jámy, která taktéž byla přiřazena vzhledem k lokalizaci a předchozím nálezům k části Židovské zahrady.[355]

[352] STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (kanalizace Quadrium). Výzkum č. 2013/23*. Praha, 2013. s. 25.
[353] Tamtéž, s. 23.
[354] Číslo výzkumu: 2013/24.
[355] STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (Quadrium – uliční vpusť). Výzkum č. 2014/16*. Praha, 2014. s. 22.

5.10 Purkyňova ulice, ppč. 2384/1 – výzkum III

Další ze stavebních záměrů investora v oblasti Purkyňovy ulice vedl v měsíci květnu 2014 k provedení archeologického výzkumu[356] pracovníky NPÚ Praha. Jednalo se o budování nové kanalizační vpusti související s komplexem *Quadrio*, která se nacházela v ulici Purkyňova ve vozovce před domem č.p. 74. Vpusť se nacházela zhruba 41 m východně od ústí do ulice Spálená.[357] Terénní výzkum skrze sondy zaznamenal záchyt třech hrobových jam (H1, H2 a H3). U hrobu H1 se dochovala severní hrana, zatímco jižní a západní byla poničena mladšími výkopy. Jižní hrana se vyskytovala mimo zkoumanou oblast. Hrob vykazoval v obrysu pozůstatky dřevěné rakve (šířka 0,58 m a délka 0,9 m). Orientace hrobové jámy představovala tradiční úzus ve směru západ-východ. V severozápadním nároží sondy došlo k záchytu hrobové jámy H2. Zbylá část vedla mimo zkoumanou oblast. I v případě hrobu H2 byl na dně zaznamenán obrys dřevěné rakve. Tato hrobová jáma byla ze zkoumaného souboru tří hrobů označena za nejmladší.[358] Ve chvíli, kdy došlo k nálezům hrobových jam, u kterých se předpokládá i přítomnost kosterních pozůstatků zemřelých Židů, byly další výzkumné zásahy přerušeny a nález byl nahlášen představitelům pražské židovské obce. Židovská obec veškerou výzkumnou činnost pozastavila a vyslovila se pro zákaz jakékoliv manipulace s kosterními pozůstatky včetně jejich dodatečného zkoumání. Na základě jednání bylo obcí rozhodnuto ponechat hrobové jámy „*in situ*“. Proběhlo ošetření východní poloviny pomocí geotextilie a písčitého zásypu, aby byla v budoucnosti zamezena možnost manipulace s ostatky. Vzhledem k charakteru nálezu muselo dojít i k úpravě stavebního projektu. Stavební projekt ve formě šachty byl tak veden mezi hrobovými nálezy.[359]

[356] Číslo výzkumu: 2014/16.
[357] STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (Quadrium – uliční vpusť). Výzkum č. 2014/16*. Praha, 2014. s. 3.
[358] Tamtéž, s. 26.
[359] Tamtéž, s. 23.

6 Závěr

Předložená diplomová práce podává ucelený přehled o výzkumech odkrytých židovských pohřebišť v českých zemích z období středověku a raného novověku (Brno, Plzeň, Praha, Prostějov, Slavkov u Brna) s využitím metod archeologické antropologie. Práce je doplněna výkladem shrnujícím poznatky o praktikách tradičního židovského pohřebního ritu se zamřením především na aškenázskou tradici platnou pro místní židovské komunity. Zároveň se opírá i o analýzu provedených archeologických odkryvů židovských pohřebišť na území evropského kontinentu – zejména v oblasti střední Evropy – a zabývá se otázkou exhumace z pohledu židovské víry ve vztahu k prováděným archeologickým výzkumům židovských pohřebišť. Snahou bylo poukázat na interdisciplinární metody archeologické antropologie, jež využívá poznatků z oblasti humanitních, přírodních a lékařských věd, a na její snahu odhalit pomocí těchto přístupů stopy židovské tradici a kultury v pohřbívání Židů ve středověku a raném novověku.

Smrt a pohřbívání představují nedílnou součást životního cyklu v rámci rabínského judaismu, který nejen že věří v nesmrtelnost lidské duše, ale také ve vzkříšení těla a v příchod nového a lepšího světa. I přes to, že skon není definitivním stavem, je na proces umírání a okamžik smrti v židovské kultuře kladen velký důraz a důležitost, což dokazuje spousta příkazů a povinných úkonů, které je třeba provést jak vůči zemřelému, tak vůči pozůstalým. Významnou součástí těchto tradic je zároveň koncept rituální způsobilosti a vědomí, že zesnulé tělo je samo o sobě rituálně nečisté a jako takové znečišťuje i své okolí. Židovský pohřební ritus, tedy jak je nakládáno s mrtvými těly po smrti, jak jsou zemřelí rituálně připravování na pohřbení a jakým způsobem je vedeno pohřbívání, se řídí předepsanými náboženskými pravidly a předpisy, která mají svůj původ v Hebrejské bibli a v rabínských zákonech – *halacha*. Židovské pohřební zvyky zaznamenává halachický kodex zvaný *Šulchan Aruch* ("Prostřený stůl") v traktátu *Jore Dea*. Tyto tradice a zvyky se ale do určité míry mohou v židovských komunitách regionálně lišit. Celý proces židovského pohřebního ritu má svůj pevný řád včetně postupů, jak nakládat s tělem zemřelého, a po celou dobu je svázán s řadou rituálů, zvyků a recitací příslušných modliteb, aby vyprovázení zemřelého proběhlo vždy tak, jak tomu ukládá židovská víra.

Na aspekty pohřbívání v rámci židovského pohřebního ritu, mezi které patří způsob pohřbívání, použití pohřebních schránek, obsah pohřební výbavy, způsob uložení ostatků apod., bylo nahlíženo skrze archeologickou antropologii na základě dosavadních zjištění z provedených archeologických výzkumů židovských pohřebišť na evropském území. Důraz byl kladen zejména na aškenázský pohřební ritus charakteristický pro oblast střední Evropy. Výzkumy, které se uskutečnily na středověkých a raně novověkých židovských pohřebištích, především v Polsku (např. Brześć Kujawski), České republice (např. Praha, Prostějov) a Německu (např. Kolín nad Rýnem), přinesly fascinující objevy v podobě nálezů pozůstatků textilií a doplňků, keramických fragmentů, mincí, uzamykatelných visacích zámků, amuletů, nejrůznějších železných nebo kovových předmětů, pozůstatků dřevěných rakví apod. Výzkumy potvrdily rozdíl i v množství nalezených zachovalých částí a zbytků textilií mezi aškenázskými (výzkumy v České republice, Německu, Polsku, Švýcarsku) a sefardskými Židy (výzkumy ve Francii, Velké Británii a Španělsku). Nález pohřebních rubášů je v aškenázském prostředí poměrně ojedinělý, než tomu bývá v hrobech sefardských Židů. V sefardské tradici na rozdíl od té aškenázské bylo zvykem pohřbívat jedince ve zdobnějším šatu, popřípadě v pohřebním rubáši ozdobeném četnými doplňky z neorganického materiálu. Vzhledem k povaze materiálu, kterým byl nejčastěji kov, nedošlo k tak rychlému rozkladu, a pozůstatky zbytků oděvů tak zůstaly četněji zachovány až do doby archeologického odkryvu. Tyto a mnohé další nálezy a objevy z velké části pomáhají ověřovat, doplňovat a potvrzovat na vzorcích odkrytých židovských pohřebišť zavedené tradice, zvyky a způsoby nejenom v rámci židovského pohřebního ritu, ale i v rámci jednotlivých židovských komunit.

Na území České republiky ve 20. a 21. století proběhly přes desítky menších nebo rozsáhlejších archeologických výzkumů odkrytých židovských pohřebišť z období středověku a raného novověku. Jednalo se odkryv původních (popřípadě sporných) židovských hřbitovů v Praze (Bartolomějská ulice), Plzni, Brně a Slavkově u Brna. Větší pozornosti se pak dostalo záchranným archeologickým výzkumům židovského pohřebiště (Židovská zahrada) v Praze a výzkumu nejstaršího židovského hřbitova v Prostějově. Jednotlivé výzkumy byly zdokumentovány na základě existujících nálezových zpráv v rámci terénních prací konaných v těchto oblastech. Jejich výsledky byly následně publikovány ve výročních a archeologických zprávách, v samostatných studiích v odborných periodicích a sbornících, popřípadě v novinových článcích

mapujících archeologické práce. Proběhlá analýza židovského pohřebního ritu a jeho zvyklostí v rámci uskutečněných archeologických výzkumů na našem území přinesla celou řadu nových a doplňujících poznatků o pohřebních zvyklostech místních Židů. Zároveň se v několika hlavních aspektech potvrdila snaha o dodržení veškerých tradic a zvyků souvisejících s židovským pohřebním ritem tak, jak to bylo prostřednictvím Hebrejské bible a halachických kodexů ustanoveno. Studie se zaměřila především na topografické zkoumání pohřebišť, způsob uložení a orientace těl a na popis jednotlivých specifik hrobových jam včetně nálezů hřbitovního mobiliáře. Všechny výzkumy na našem území byly z velké části prováděny v souvislosti s probíhající stavební a asanační činností. Standardní archeologický dohled při stavebních pracích se tak v důsledku závažných archeologických nálezů změnil na záchranný archeologický výzkum zachovaných pozůstatků původních židovských pohřebišť.

Topografická studie pohřebišť přinesla celou řadu různorodých poznatků o rozložení a vnitřní výstavbě hrobových jam lišících se u jednotlivých židovských hřbitovů. U většiny archeologických výzkumů došlo k zachycení okrsků dětských oddělení – *nefele* (Plzeň, Prostějov, Slavkov u Brna), popřípadě byly dětské hroby rozptýleny společně s hroby dospělých jedinců (Židovská zahrada v Praze). U rozložení hrobů v rámci židovského hřbitova, které bylo například etážovité (Prostějov, Slavkov u Brna), nebo standardní hrobové jámy nebyly zcela přítomny (Prostějov), bylo možné i tak pozorovat snahu židovské komunity dodržovat určitá stanovená pravidla o výstavbě a rozmístění hrobů. Pozoruhodným objevem pak byly nálezy vícečetných hrobů, které se nacházely na dvou pohřebištích, a to v Praze a v Prostějově. V prvním případě se jednalo o hromadný hrob čítající minimálně 6 jedinců, jejichž kosterní pozůstatky vykazovaly známky žáru a opálení. V hrobu se tak zřejmě nacházely pohřbené osoby, které uhořely při požáru domu. Prostějovský nález obsahoval pozůstatky hrobu matky a jejích dvou novorozenců. Vzhledem k nízkému věku dětských ostatků se usuzuje, že jedinci byli buďto narození předčasně před dokončením standardní doby těhotenství, nebo v termínu, ale k jejich úmrtí došlo pravděpodobně ihned záhy po porodu. Příčina smrti u dospělé ženy byla zřejmě spjatá s probíhajícím porodem nebo následnými poporodními komplikacemi. Jedinci byli pohřbení ve stejném časovém horizontu.

Odkrytí vrstev hrobových jam až na úroveň kosterních pozůstatků potvrdilo skoro ve všech případech dodržování tradičního uložení zemřelých těl v poloze vleže na zádech

s nataženými končetinami. Mírné odchylky byly zaznamenány například při odkryvu středověkého pohřebiště v Brně, kdy bylo u jednoho jedince popsáno uložení rukou v oblasti klína. U některých zemřelých ze středověké Židovské zahrady v Praze byly zase ruce položeny pod pánevní kosti. V Prostějově došlo k mírnému anatomickému vychýlení hlavy na pravý či levý bok. Část lidských ostatků měla horní končetiny mírně pokrčené v oblasti loketního kloubu, nikoliv natažené podél těla.

Popis orientace uložení těl v nalezených hrobových jámách odpovídal způsobům židovského pohřebního ritu. Byl zachován západně-východní úzus, hlava směřovala k západu a dolní končetiny východním směrem. Na některých pohřebištích (např. Židovská zahrada v Praze) sice došlo k mírnému odchýlení, kdy hlava jedince směřovala jihozápadně a dolní končetiny severovýchodně, nicméně se nejednalo o záchyt ojedinělého jevu. Odchylka mohla být způsobená pohřbíváním jedinců v různých ročních obdobích. Tento fenomén bývá vysvětlován s ohledem na měnící se roční období během roku, s čímž mohou souviset ztíženější podmínky v přesném určování světových stran dle okolního prostředí v rámci jednotlivých částí roku. Z toho důvodů může u některých kosterních pozůstatků dojít k nálezu, že jejich lebka je mírně odchýlená ve směru jih nebo sever. Na druhou stranu nás to může přivést k potencionálnímu tvrzení, že tito jedinci mohli být pohřbívání ve stejném časovém úseku (pokud byly hroby v sousední blízkosti). Popřípadě se může jednat o pohřby různého stáří, k nimž ale došlo přibližně ve stejném ročním období.

Používání dřevěných pohřebních schránek k uložení zemřelých těl do hrobových jam bylo taktéž potvrzeno u několika archeologických výzkumů (např. Praha, Prostějov, Slavkov u Brna), při kterých proběhlo ohledání obsahu hrobových jam až na samotnou úroveň jejich dna. V žádném z těchto výzkumů nedošlo k nalezení celých kusů rakví z důvodů jejich rychlého biologického rozkladu. Buďto se vždy jednalo o nálezy dochovaných částí dřevěných desek, nebo byly na dně hrobových jam již pouze přítomny tenké linie a pásy zetlelých dřevitých částí o šířce do 2 cm lemující okolí kosterních pozůstatků.

Všeobecnou snahou dle židovské tradice je, aby byl zemřelý pochován skromně, pokud možno s co nejmenším počtem doprovodných předmětů v rakvi. Záchyt nejrůznějších předmětů o různém počtu jako součástí pohřební výbavy zemřelých Židů

byl zaznamenán na vícero pohřebištích (Praha, Prostějov, Slavkov u Brna). Jednalo se například o železný nůž, kamenné valouny, doplňky k oblečení. Tradiční pokládání fragmentů různého materiálu (břidlice, keramika) na oči a ústa, popřípadě do úst, zemřelých bylo popsáno při výzkumech v Prostějově, Slavkově u Brna a v Židovské zahradě v Praze. Zajímavý nálezem byl pak objev visacích, uzamykatelných zámků u minimálně tří jedinců na židovském hřbitově v Prostějově a v jedné hrobové jámě ve Slavkově u Brna. Zámky byly uloženy v okolí hlavy zemřelého, nebo v blízkosti spodní části dolních končetin. Důvodem vkládání zámků do rakví zemřelých byla především víra v jejich magické účinky a ochrana proti zlým démonům, taktéž jako i symbolické uzavření zemřelého za tímto světem (*olam ha-ze*), kam již není návratu zpět. V neposlední řadě bylo snahou použitím zámku docílit toho, aby zemřelý nemohl mluvit o minulém světě ve světě nadcházejícím (*olam ha-ba*). Množství nalezených doplňků oblečení jako jsou spinky, měděná protiočka, kovové přezky (Prostějov, Židovská zahrada v Praze) poukazovalo na pohřbení zemřelých v jejich původních šatech. Z hypotetického hlediska by se dalo předpokládat, že se mohlo jednat o osoby, jejichž šat byl potřísněn jejich vlastní krví v důsledku úmrtí během porodu, při nehodě nebo násilnou smrtí. V takovémto případě museli být jedinci pohřbení ve svých původních šatech, nikoliv v tradičních pohřebních rubáších.

Antropologická ohledání osteologických materiálů byla realizovaná pouze u části archeologických výzkumů z oblasti středověké Židovské zahrady v Praze a u raně novověkého židovského hřbitova v Prostějově. Na základě oficiálních antropologických zpráv byly provedeny shrnující analýzy dat zkoumající biologický profil jednotlivých kosterních nálezů včetně určení biologického (kosterního) věku jedinců, určení zastoupení pohlaví, odhad tělesné výšky, přítomnost a stav chrupu, výskyt anatomických variet, anomálií či vzniklých patologií na kosterních pozůstatcích. V ostatních případech muselo být od antropologických ohledání upuštěno na základě vysloveného zákazu židovské obce manipulovat s kosterními pozůstatky a provádět jakékoliv další metodologické rozbory v rámci výzkumů.

Studium židovského pohřebního ritu z pohledu archeologické antropologie slouží jako velmi důležitý zdroj v praktickém pochopení celého souboru tradičních způsobů pohřbívání Židů. Tyto poznatky zrcadlí rovněž každodenní život zkoumané skupiny ve středověku a raném novověku. Nálezy nejrůznějších předmětů, které jsou součástí

pohřební výbavy, rozbor patologických změn v různém stupni rozvoje na různých částech skeletu apod., pomáhají sestavovat celkový obraz o zdravotních, hygienických a výživových poměrech. Antropologické rozbory kosterních pozůstatků přispívají k poskytování nových doplňujících údajů o zkoumané komunitě na pozadí historických událostí, a tím nám pomáhají dokreslovat a rozšiřovat povědomí o jejich životě v dané době. Budoucí výzkum tedy nabízí srovnání těchto získaných údajů s ohledem na vytvoření podrobnějšího popisu demografických struktur a zejména zhodnocení zdravotního stavu populace. Tyto údaje pak mohou být srovnány s dalšími dílčími výzkumy židovských pohřebišť napříč jednotlivými oblastmi a obdobími, ale rovněž se nabízí i srovnání s majoritní společností.

Problematika metodologie a etických aspektů archeologických výzkumů ve vztahu k halachickým zákonům stavícím se k provádění exhumace a k odkryvům židovských hrobů odmítavě otevírá velmi důležité téma, na jehož základě se ukazují limity i výzvy pro realizaci těchto výzkumů. V otázce budoucích projektů se bude potřeba zaměřit na to, jaké možnosti má současná archeologie ve vztahu k výzkumům židovským pohřebišť s ohledem na židovské náboženské právo. Nezastupitelnou roli bude mít pokus o vytvoření vzájemného dialogu mezi archeology a zástupci židovských obcí a institucí ve snaze o nalezení společného kompromisu, který bude zohledňovat požadavky obou zúčastněných subjektů. Takový krok vyžaduje vzájemný respekt a empatii. Potencionálním cílem by bylo najít způsoby, jakým směrem vést následující archeologické výzkumy s ohledem na respektování halachických kodexů, tak aby došlo k minimálním zásahům a narušování židovských hrobů, zároveň ale, aby bylo možné provádět určitá metodologická zkoumání obsahu hrobových jam a nalezených kosterních pozůstatků. Archeologické výzkumy židovských pohřebišť totiž pomáhají interdisciplinárně propojovat a doplňovat nové informace o životech Židů z mnoha nejrůznějších perspektiv, a tyto získané údaje by se měly stát neodmyslitelnou součástí při studiu židovských komunit.

Seznam použitých zdrojů

ADIBATTI, M.; ASHA, K. Lumbarisation of the First Sacral Vertebra: A Rare Form of Lumbosacral Transitional Vertebra. *Int. J. Morphol*. 2015, 1(33), 48-50.

ADLER, Cornelia; MATT, Christoph Phillip. *Der mittelalterliche Friedhof der ersten jüdischen Gemeinde in Basel. Ausgrabungen in Kollegiengebäude der Universität. Mit einem numismatischen Beitrag von Beatrice Schärli und Michael Matzke*. 2010.

ADLER, Cyrus; DEUTSCH, Gothard. Hebra Kaddisha. *The Jewish Encyclopedia*. New York: Funk and Wagnalls, 1901-1906.

AMINI, B.; FEGER, J. *Schmorl nodes* [online]. 20.01.2022 [cit. 2022-04-19]. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.53347/rID-2026

ANDERLE, Jakub. *Změny v oblastech úponů jako ukazatel fyzické zátěže u středověké populace s přihlédnutím k odlišným životním podmínkám*. Plzeň, 2012. Diplomová práce. Západočeská univerzita v Plzni.

BACH, H. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthropol. Anz*. 29.

BELLO, Silvia M. Age and Sex Bias in the Reconstruction of Past Population Structures. *American Journal of Physical Anthropology*. 2006, 129, 24-38. Dostupné z: doi:10.1002/ajpa.20243

BENDER, A. P. Beliefs, Rites, and Customs of the Jews, Connected with Death, Burial, and Mourning: (As Illustrated by the Bible and Later Jewish Literature) V. *The Jewish Quarterly Review* [online]. 1895, 7(2), 259-269 [cit. 2022-12-27]. Dostupné z: https://doi.org/10.2307/1450233

BERAN-CIMBŮRKOVÁ, Petra. Antropologický rozbor kosterních pozůstatků z hrobů z doby římské v Nebovidech, okr. Kolín. *Archeologie ve středních Čechách*. 2020, (24), 235-241.

BIS, Wojciech; WIĘCKOWSKI, Wiesław. Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych. *ArtykuŁy i Źródła*. 2016, 2016/2017(9), 109-129. ISSN 1895-748X.

BLECHOVÁ, Lenka; DOLEŽALOVÁ, Eva; MUSÍLEK, Martin; ZACHOVÁ, Jana; POLAKOVIČ, Daniel; VISI, Tamás, ed. *Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku: od počátků do roku 1347*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2015. Archiv český. ISBN 9788072862481.

BORKOVSKÝ, Ivan. Pohřebiště obchodníků z doby knížecí v Praze. *Slavia Antiqua 1*. 1948, 460-484.

BROOKS, S.; SUCHEY, J. M. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Journal of*

Human Evolution. 1990, (5), 227-238. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1007/BF02437238

BRŮŽEK, Jaroslav. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002, (117), 157-168. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1002/ajpa.10012

Bývalý židovský hřbitov ve Slavkově překlene most [online]. 2010 [cit. 2022-03-22]. Dostupné z: https://zpravy.aktualne.cz/regiony/jihomoravsky/byvaly-zidovsky-hrbitov-ve-slavkove-preklene-most/r~i:article:682931/

CERMANOVÁ, Iveta. Pod tlakem osvícenského státu: Proměna pohřebních zvyklostí pražských Židů za vlády Josefa II. *Judaica Bohemiae*. 2022 (v tisku), 57(2).

CIRPAN, S.; GOCMEN-MAS, N. Suprascapular Foramen: A Rare Variation Caused by Ossified Suprascapular Ligaments. *Folia Morphol*. 2016, 1(75), 21-26. ISSN 0015–5659.

COLLET, Anna; SANRIVERI, Joseph X. M.; VENTÚRA, Jordi R. The Black Death and Its Consequences for the Jewish Community in Tàrrega: Lessons from History and Archeology. GREEN, Monica H., ed. *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*. Kalamazoo: Arc Medieval Press, 2014, s. 63-96. ISBN 9781942401049.

COLLET, Anna; SAULA, Oriol. *Tragèdia al call. Tàrrega 1348*. English Version. Tàrrega: Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrrega, 2014.

COLOMER, Laia. The Politics of Human Remains in Managing Archaeological Medieval Jewish Burial Grounds in Europe. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift*. 2014, (17), 168-186. ISSN 2000-8325.

CYMBALAK, Tomasz; STAŇKOVÁ, Veronika. Židovská zahrada na Novém Městě pražském: Poslední poznatky na základě archeologického výzkumu. *Staletá Praha*. 2014, 30(2), 86-110.

ČERNÝ, M.; KOMENDA, S. Sexual Diagnosis by the Measurements of Humerus and Femur. In: *Sborník prací pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci – Biologie 2*. Olomouc, 1980, s. 147-167.

ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek I – text*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.

ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek II – obrazové přílohy*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.

ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek III – fotografické přílohy*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.

ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek IV – kontextuální karty (uloženiny)*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.

ČIŽMÁŘ, Zdeněk. *Nálezová zpráva: PROSTĚJOV – Hlaváčkovo nám./Šerhovní ul. 1998. Dostavba administrativně-obchodního centra. Svazek IV – kontextuální karty (jámy, zdi)*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, 1999.

ČIŽMÁŘ, Zdeněk; ŠMÍD, Miroslav. Vývoj Prostějova v archeologických a historických pramenech v období 10.-16. století. *Archaeologica Pragensia*. 2000, 25(1), 77-102.

DIEHN, Felix E.; MAUS, Timothy P., MORRIS, Jonathan M. Uncommon Manifestations of Intervertebral Disk Pathologic Conditions. *RadioGraphics* [online]. 2016(36), 801-823 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: doi:10.1148/rg.2016150223

DOKOUPILOVÁ, Marie. Zánik druhého židovského hřbitova v Prostějově. In: *Židé a Morava: Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 5. listopadu 2008*. Kroměříž: Muzeum Kroměřížska, 2009, s. 228-239. ISBN 9788085945553.

DRAGOUN, Jiří. K otázce tzv. pohřebiště cizích kupců v Bartolomějské ulici na Starém Městě pražském. In: BUŚKO, Cezary. *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*. Wroclaw a Praha: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej akademii nauk – Archeologický ústav AV ČR, 2002, s. 235-240. ISBN 8391315584.

DRAGOUN, Zdeněk. Památkový zákon a případ židovského hřbitova v Praze 1 – Vladislavově ulici. *Archeologické rozhledy*. 2000, 52, 447-452.

EPSTEIN, Saul; ROBINSON, Sara Libby. The Soul, Evil Spirits, and the Undead: Vampires, Death, and Burial in Jewish Folklore and Law. *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* [online]. 2012, 1(2), 232-251 [cit. 2021-12-10]. Dostupné z: https://www.jstor.org/stable/10.5325/preternature.1.2.0232

FEREMBACH, D.; SCHWINDEZKY, I.; STLOUKAL, M. Recommendation for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. *Journal of Human Evolution*. 1980, 9, 517-549. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1016/0047-2484(80)90061-5

FIJAŁKOWSKI, P. Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych: O potrzebie badań archeologicznych nad historią i kulturą Żydów w Polsce. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1989, 3(151), 25-42.

GALLO, Jiří. *Ortopedie pro studenty lékařských a zdravotnických fakult*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011. ISBN 9788024424866.

GANZFRIED, Šlomo ben Josef. *Kicur Šulchan aruch: Kniha II, kapitola 98–221*. Mšeno: Agadah, 2012. ISBN 9788087571019.

GELLER, Rabbi Myron S. *Exhuming the Dead* [online]. 413-417 [cit. 2022-04-04]. Dostupné z:

https://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/public/halakhah/teshuvot/19912000/geller_exhuming.pdf

GOLDBERG, Sylvie-Anne. *Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth through Ninteenth Century Prague*. Berkeley: University of California Press, 1997. ISBN 9780520081499.

HANÁKOVÁ, Hana; STLOUKAL, Milan. *Pohřebiště kolem bývalého kostela svatého Benedikta v Praze*. Praha: Národní muzeum Praha, 1988.

HILLERS, Delbert; KASHANI, Reuben. Burial. *Encyclopaedia Judaica: Vol 9*. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, s. 291-294.

HOLASOVÁ, Tereza. *Nejstarší židovský hřbitov v Prostějově*. Olomouc, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci.

HOŃDO, Leszek. *Dom przedpogrzebowy przy żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2011. ISBN 9788324215751.

HORČIČKA, Vladko. Osteoartróza. *Interní medicína pro praxi* [online]. 2004, (5), 238-243 [cit. 2022-03-10]. Dostupné z: https://www.internimedicina.cz/pdfs/int/2004/05/03.pdf

HUML, Václav. *Praha 2 – Nové Město: Výzkumy v Čechách 1982–83*. 1985.

KATZ, Jacob. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York: Syracuse University Press, 2000. ISBN 9780815628279. s. 133-134.

KLENOVSKÝ, Jaroslav. *Encyklopedie židovských památek Moravy a Slezska*. Praha: Grada Publishing, 2018. ISBN 9788027106424.

KNOBLOCH, Edward. *Lékařská kriminalistika*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1958.

KOHLER, Kaufmann. Burial. *The Jewish Encyclopedia*. New York: Funk and Wagnalls, 1901-1906.

KOHLER, Kaufmann. *Disinterment* [online]. [cit. 2022-04-03]. Dostupné z: https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5222-disinterment

KOLATCH, Alfred J. *The Jewish Mourner's Book of Why*. New York: J. David Publishers, 1993. ISBN 9780824603557.

KOYUN, Necat. Aperture in Coronoid-Olecranon Septum: A Radiological Evaluation. *Indian Journal of Orthopaedics*. 2011, (45), 392-395.

KUŽELKA, Vítězslav. Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia*. 2002, 16.

LAGIER, R. Bone Eburnation in Rheumatic Diseases: A Guiding Trace in Today's Radiological Diagnosis and in Paleopathology. *Clinical Rheumatology*. 2006, (25), 127-131.

LAMM, Maurice. *The Grave In Judaism* [online]. [cit. 2020-05-06]. Dostupné z: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/281579/jewish/The-Grave-in-Judaism.htm#Reinterment

LAU, Jisra'el Me'ir. *Praktický judaismus*. Praha: P3K, 2012. ISBN 9788087343098.

LOTH, S. R.; HENNEBERG, M. Mandibular Ramus Flexure: A New Morphologic Indicator of Sexual Dimorphism in the Human Skeleton. *American Journal of Physical Anthropology*. 1996, 99, 473-485. Dostupné z: doi:10.1002/(SICI)1096-8644(199603)99:3<473::AID-AJPA8>3.0.CO;2-X

Malformace končetin [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné z: https://atlases.muni.cz/atlases/feto/atl_cz/malfkoncetinfeto.html

MICHEAU, Antoine. *Dental alveoli – Alveoli dentales* [online]. [cit. 2022-03-14]. Dostupné z: https://www.imaios.com/en/e-Anatomy/Anatomical-Parts/Dental-alveoli

MIKULKOVÁ, Blanka. *Slavkov u Brna (okr. Vyškov): Ul. Čs. armády – supermarket SPAR.* [online]. Ústav Archeologické Památkové Péče Brno: Brno, 2011 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://www.uapp.cz/file.php?nid=8292&oid=6364700

Modlitby a rituelní zvyklosti židovského Pohřebního Bratrstva v Praze, vlastním nákladem, Praha, 1936

MOUSA, Haider Abdul-Lateef. Bones and Joints Tuberculosis. *Bahrain Medical Bulletin*. 2007, 29(1), 1-9.

MURAIL, Pascal, et al. DSP: A Tool for Probabilistic Sex Diagnosis Using Worldwide Variability in Hip-Bone Measurements. *Bulletins et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*. 2005, 17(3-4), 167-176. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.4000/bmsap.1157

MUSÍLEK, Martin, ed. *Sedm věží: Karel IV. pohledem akademiků: (1316-2016): katalog výstavy*. Praha: Academia, 2018. ISBN 9788020027795.

NENUTIL, Jiří; RAK, Michal a kol. *Exhumace obětí II. světové války: předpoklady, východiska, výzkum*. Plzeň: Vydavatelství Západočeské univerzity v Plzni, 2011. ISBN 9788026100867.

NEWMAN, Ja'akov; SIVAN, Gabri'el. *Judaismus od A do Z*. Praha: Sefer, 2009. ISBN 9788090089532.

NOSEK, Bedřich; DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské tradice a zvyky*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 2016. ISBN 9788024630700.

OLIVIER, Georges. *Pratique anthropologique*. Paris: Vigot Frères, 1960.

ORNA, Jiří. Několik poznámek k otázce polohy středověkého židovského hřbitova v Plzni. In: *Minulostí Západočeského kraje 44*. Plzeň, 2009, s. 373-379. ISSN 0544-3830.

ORTNER, Donald J. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. 2. vyd. Cambridge, Massachusetts: Academic Press, 2003. ISBN 9780125286282.

PAŘÍK, Arno. Smrt, pohřeb a úcta k mrtvým v židovské kultuře. In: *Židovské hřbitovy v České republice: Sborník přednášek z odborného semináře pořádaného Společností po technologie ochrany památek*. Praha, 1997, s. 1-6.

PAVLÁT, Leo. *O jednom z hebrejských označení pro Boha* [online]. 2008 [cit. 2021-12-10]. Dostupné z: https://regiony.rozhlas.cz/o-jednom-z-hebrejskych-oznaceni-pro-boha-8008395

PEŠKOVÁ, Lada. *Archeologický průzkum na staveništi Plaza v Plzni je u konce* [online]. [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://www.archiweb.cz/n/home/archeologicky-pruzkum-na-stavenisti-plaza-v-plzni-je-u-konce

PETRÁNEK, Jan. *Výchoz* [online]. [cit. 2022-03-12]. Dostupné z: http://www.geology.cz/aplikace/encyklopedie/term.pl?vychoz

PODLISKA, Jaroslav. Praha 1 – Nové Město, Vladislavova čp. 52/II. In: DRAGOUN, Zdeněk. *Archeologický výzkum v Praze v letech 2009–2010. Pražský sborník historický 39*. 2011.

PODLISKA, Jaroslav; SELMI-WALLISOVÁ, Michaela. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758. Výzkum č. 2009/04*. Praha, 2009.

POLONOVSKI, Max. *Jewish Cemeteries/Jewish Archaeology* [online]. [cit. 2022-04-04]. Dostupné z: https://jewish-heritage-europe.eu/conferences/cross-disciplinary-conference-on-european-jewish-cemeteries/conference-presentations/jewish-cemeteriesjewish-archaeology-max-polonovski/

Praha 1 – Staré Město, Karoliny Světlé ppč. 1136. In: DRAGOUN, Jiří a kol. *Archeologický výzkum v Praze v letech 2009–2010. Pražský sborník historický 39*. 2011. s. 419-421.

PROCHÁZKA, Rudolf. Zrod středověkého města na příkladu Brna: (k otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech). In: *Mediaevalia archaeologica 2*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000, s. 7-158. ISBN 8086124258.

PROKEŠ, Lubomír. *Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu: (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami)*. Brno: ÚAM FF MU, 2007. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. ISBN 9788023995992.

PUTÍK, Alexandr, a kol. *Židovské tradice a zvyky*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 1992.

RABINOWITZ, Louis Isaac. Hevra Kaddisha. *Encyclopaedia Judaica: Vol 9*. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.

SABEL, N.; ROBERTSON, A, et al. Demineralization of Enamel in Primary Second Molars Related to Properties of the Enamel. *The Scientific World Journal*. 2012, 1-8.

SELMI WALLISOVÁ, Michaela. Židovský hřbitov ve Vladislavově ulici. *Staletá Praha*. 2009, 25(2), 54-65.

SCHMITT, Aurore. A New Method to Assess Adult Age at Death From the Iliac Sacro-Pelvic Surface. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*. 2005, 17(1-2), 89-101. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.4000/bmsap.943

SIEGEL, Jay A.; SAUKKO, Pekka; HOUCK, Max ed. *Encyclopedia of Forensic Sciences*. Second edition. Amsterdam: Elsevier, 2012. ISBN 9780123821652.

SINNATAMBY, Chummy S. *Last's Anatomy: Regional and Applied*. 11th edition. London: Churchill Livingstone, 2011. ISBN 9780443100338.

SJØVOLD, T. Estimation Of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation. *Human Evolution*. 1990, (5), 431-447. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.1007/BF02435593

SKÓRA, Kalina. A Habit of Providing the Dead with Padlocks against the Background of Ashkenazi Funeral Rites. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. 2016, (29), 131-145. ISSN 0860-0007.

SLÁDEK, Pavel. *Malá encyklopedie rabínského judaismu*. Praha: Libri, 2008. ISBN 9788072773794.

SLOOTWEG, Pieter. *Dental and Oral Pathology*. New York: Springer, 2016. ISBN 9783319280844.

SOUKUP, Daniel. K sekundárnímu užití židovských náhrobků v Olomouci: kapitola z dějin protižidovských perzekucí v pozdním středověku. In: ROHÁČEK, Jiří. *Epigraphica et Sepulcralia 8*. Praha: Ústav dějin umění AV ČR, 2018, s. 265-287. ISBN 9788088283171.

STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (kanalizace Quadrium). Výzkum č. 2013/23*. Praha, 2013.

STAŇKOVÁ, Veronika. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384 (Quadrium – uliční vpusť). Výzkum č. 2014/16*. Praha, 2014.

STAŇKOVÁ, Veronika. *Raně středověké pohřebiště v Bartolomějské* [online]. [cit. 2022-02-10]. Dostupné z: http://www.praha-

archeologicka.cz/p/299?tgo=46STAŇKOVÁ, Veronika. Raně středověké pohřebiště v ulici Na Perštýně. *Staletá Praha* [online]. 2013, 29(2), 50-63 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: http://www.staletapraha.cz/media/2013_2/clanky-cele/sp-2-2013-04-stankova-hroby.pdf

STAŇKOVÁ, Veronika; BLAŽKOVÁ, Ivana. *Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Purkyňova parc. č. 2384. Výzkum č. 2009/40, č. 2010/09*. Praha, 2010.

Stary cmentarz żydowski w Lublinie (ul. Kalinowszczyzna) [online]. [cit. 2022-02-18]. Dostupné z: https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/264-lublin/114-cmentarze/19862-stary-cmentarz-zydowski-w-lublinie-ul-kalinowszczyzna

STLOUKAL, Milan, ed. *Antropologie: příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum, 1999. ISBN 8070361018.

ŠÍNOVÁ, Jana. *Antropologická zpráva: PROSTĚJOV – Židovský hřbitov. Hlaváčkovo náměstí, 1998*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2019.

ŠIRŮČEK, Pavel. *Entezopatie Achillovy šlachy* [online]. 2020 [cit. 2022-03-14]. Dostupné z: http://www.kcsolid.cz/zdravotnictvi/klinicka_kapitola/ske/zobraz_kazuistiku.php?kod=SKE-121

ŠTRÁFELDOVÁ, Milena. *Nález židovského hřbitova v Plzni zabrzdil stavbu za víc než miliardu korun* [online]. 2006 [cit. 2022-03-13]. Dostupné z: https://cesky.radio.cz/nalez-zidovskeho-hrbitova-v-plzni-zabrzdil-stavbu-za-vic-nez-miliardu-korun-8613981

TAIBL, Pavel. *Nálezová zpráva. Zjišťovací archeologický výzkum: Praha 1 - Nové Město. Vladislavova ulice čp. 52, ppč. 758. Č. výzkumu 2018/04*. Praha, 2018.

TOMEK, Václav Vladivoj. *Dějepis města Prahy – Díl I*. Praha: F. Řivnáč, 1892.

UNGER, Josef; MALINA, Jaroslav, ed. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných" oborů*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana, 2006. ISBN 8021037334.

VELEMÍNSKÝ, Petr; LIKOVSKÝ, Jakub. Lidské kosterní pozůstatky z mohylového pohřebiště ve Stěbořicích. KOUŘIL, Pavel; TYMONOVÁ, Markéta. *Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích*. *Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2013, s. 223-271. ISBN 9788086023885.

VILÍMOVSKÝ, Michal. *Co jsou Schmorlovy uzly? Vše, co potřebujete vědět!* [online]. 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: https://cs.medlicker.com/1722-schmorlovy-uzly

VOJTÍŠEK, Václav. Židovská ulice v Novém Městě pražském. *Z minulosti naší Prahy*. Praha, 1919.

VYŠOHLÍD, Martin. *Archeologický výzkum v Jungmannově ulici dokončen* [online]. 2013 [cit. 2022-03-12]. Dostupné z: https://www.archaiapraha.cz/praha-cs/?acc=aktuality&id=150

VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2013.

VYŠOHLÍD, Martin. *Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu: před dostavbou dvorního traktu domu čp. 26 na parcele parc. č. 710 v Jungmannově ulici 15 v katastrálním území Nové Město v Praze 1*. Praha, 2014.

WALLISOVÁ, Michaela. Předběžná zpráva o 1. etapě záchranného archeologického výzkumu v prostoru býv. židovského hřbitova ve Vladislavově ul. na Novém Městě pražském. *Archeologica Pragensia*. 1998(14), 141-148.

WALLISOVÁ, Michaela. Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v letech 1997–2000 na židovském hřbitově ve Vladislavově ulici na Novém Městě pražském. *Archeologica Pragensia*. 2002, (16), 73-98.

WIESEMANN, Falk. Jewish Burials in Germany. Jewish Burials in Germany. *The Leo Baeck Institute Year Book*. 37. 1997, s. 17-31.

ZARINA, Gunita. Cribra orbitalia as a potential indicator of childhood stress: Evidence from paleopathology, stable C, N, and O isotopes, and trace elementconcentrations in children from a 17th–18thcentury cemetery in Jekabpils, Latvia. *Journal of Trace Elements in Medicine and Biology* [online]. 2016, (38), 131-137 [cit. 2022-03-14]. Dostupné z: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0946672X16300785?via%3Dihub

ŻEBROWSKI, Rafał. *Szojchet* [online]. [cit. 2022-02-14]. Dostupné z: https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=13732

Přílohy

Seznam tabulek

Tabulka č. 1: Seznam nalezených kosterních pozůstatků z raně novověkého židovského hřbitova v Prostějově

Tabulka č. 2: Seznam nalezených kosterních pozůstatků ze středověké Židovské zahrady v Praze (ulice Vladislavova č.p. 1390/II, ppč. 759 a č.p. 76/II, ppč. 753)

Tabulka č. 3: Seznam nalezených kosterních pozůstatků ze středověké Židovské zahrady v Praze (ulice Vladislavova č.p. 52, ppč. 758)

Tabulka č. 4: Seznam nalezených kosterních pozůstatků ze středověké Židovské zahrady v Praze (ulice Jungmannova č.p. 26, ppč. 710)

Tabulka č. 1 - Seznam nalezených kosterních pozůstatků z raně novověkého židovského hřbitova v Prostějově

Hrob	Kategorie	Pohlaví	Věk	Výška
H3	infans Ib - infans II	x	4-8 let	x
H5	maturus - senilis	F	40+ let	165,1 cm
H6	adultus - maturus	M	30-59 let	163,2 cm
517/H7	adultus	M	20-34 let	165,4 cm
527/H7 (= 529/H4)	maturus	M	40-59 let	169,4 cm
H9	dospělý	M	20+ let	x
H11	adultus - maturus	F	30-59 let	162,1 cm
H12	adultus - maturus	F	20-30 let	165,6 cm
H13	infans Ib	x	6-12 měsíců	x
H14	infans II	x	7-11 let	x
H15	infans Ib	x	1 rok	x
H16	infans Ib	x	12-18 měsíců	x
H17	fetus - neonatus	x	40. týden i.u.v. - novorozenec	x
H18	fetus - neonatus	x	40. týden i.u.v. - novorozenec	x
H19	fetus - neonatus	x	36. týden i.u.v. - novorozenec	x
H20	fetus	x	36.-38 týden i.u.v.	x
H21	neonatus - infans Ia	x	0-1,5 měsíce	x
H22	neonatus - infans Ia	x	0-1,5 měsíce	x
H23	fetus - infans Ia	x	40. týden i.u.v. - 1,5 měsíce	x
H24	infans Ib	x	12-18 měsíců	x
H25	fetus - infans Ia	x	40. týden iuv - 0,5 roku	x
H26	adultus - maturus	F	30-59 let	158,9 cm
H27	maturus	M	40-59 let	161,3 cm
H28	neonatus - infans Ia	x	0-6 měsíců	x
H29	infans Ia	x	3-6 měsíců	x
H30	adultus - maturus	F	20-49 let	158,9 cm
H31	adultus - maturus	F	20-49 let	161,8 cm
H33	dospělý	M	20+ let	x
H34	dospělý	F	20+ let	x
H35	maturus	M	40-59 let	165,6 cm
H36	maturus - senilis	M	40+ let	165,1 cm
H37	infans Ib - infans II	x	4-8 let	x
H38/I	fetus - neonatus	x	38. týden i.u.v. - 0	x
H38/II	adultus - maturus	F	30-59 let	165,9 cm
H38/III	fetus - neonatus	x	38. týden i.u.v. - 0	x
H39	infans Ib	x	16-32 měsíců	x
H40	infans Ib	x	16-32 měsíců	x
H41	maturus	M	40-59 let	167,5 cm
H42	adultus - maturus	F	30-59 let	150,2 cm
H43	adultus	F	20-29 let	160,8 cm

Tabulka č. 2 - Seznam nalezených kosterních pozůstatků ze středověké Židovské zahrady v Praze (ulice Vladislavova č.p. 1390/II, ppč. 759 a č.p. 76/II, ppč. 753)

Hrob	Kategorie	Pohlaví	Věk	Výška
H1	dítě	x	x	x
H2	dítě	x	10 let	x
H3	dítě	x	5-6 let	x
H4	dospělý	x	40-50 let	x
H5	dospělý	M	40-50 let	x
H6	dospělý	F	30-40 let	161 cm
H7	dospělý	F	30-40 let	x
H8	dítě	x	15 let	x
	dítě	x	do 15 let	x
	dítě/dospělý	x	x	x
	dospělý	x	20-40 let	x
	dospělý	x	do 20 let	x
	dospělý	F	20-30 let	x
H9	dítě	x	x	x
H10	dospělý	M	30-40 let	x
H11	dospělý	F	x	x
H12	dospělý	x	30-40 let	x
H13	dospělý	M	30-40 let	x
H14	dospělý	M	40-50 let	x
H17	dospělý	F	30-40 let	x
H18	dítě	x	7 let	x
H19	dospělý	F	20-30 let	x
H20	dospělý	M	30-40 let	164 cm
H21	dospělý	x	30-40 let	x
H22	dítě	x	5 let	x
H24	dítě	x	12 let	140 cm
H26	dítě	x	13-14 let	147 cm
H27	dítě	x	7 let	x
H28	dospělý	F	20-40 let	164 cm
H29	dítě	x	11 let	130 cm
H30	dospělý	M	30-40 let	x
H31	dítě	x	4 roky	x
H32	dítě	x	5 let	115 cm
H33	dítě	x	12 let	x
H34	dospělý	F	40-50 let	161 cm
H35	dítě	x	3 roky	x
H36	dospělý	F	20-30 let	x
H37	dospělý	F	20-40 let	155 cm
H38	dítě	x	3 roky	105,5 cm
H39	dospělý	F	30-40 let	x
H40	dítě	x	8 let	x
H42	dítě	x	1,5 let	84 cm

H43	dospělý	M	40-50 let	164 cm
H44	dítě	x	12 let	141 cm
H45	dospělý	F	40-60 let	x
H46	dospělý	F	30-40 let	157 cm
H47	dospělý	F	30-40 let	x
H49	dospělý	x	x	x
H50	dítě	x	14-15 let	150 cm
H52	dospělý	F	40-50 let	161 cm
H53	dospělý	M	30-40 let	x
H54	dospělý	M	x	x
H55	dospělý	x	20-30 let	x
H57	dospělý	x	20-30 let	x
H58	dospělý	x	40-50 let	x
H59	dospělý	x	x	x
H60	dítě	x	4-5 let	146 cm
H61	dítě	x	13 let	x
H62	dospělý	M	30-40 let	171 cm
H63	dospělý	x	20-30 let	x
H64	dospělý	x	x	x
H65	juvenis	x	15-20 let	x
H66	dospělý	M	40-50 let	x
H67	dospělý	M	20-30 let	164 cm
H68	dospělý	M	40-50 let	x
H69	dospělý	M	30-40 let	165 cm
H70	dospělý	M	40-50 let	x
H72	dospělý	M	40-50 let	167 cm
H74	dospělý	x	x	x
H76	dospělý	M	20-30 let	169 cm
H77	dospělý	x	20-40 let	x
H78	dospělý	M	40-50 let	x
H79	dospělý	F	30-40 let	x
H82	dospělý	M	20-40 let	x
H83	juvenis	x	15-18 let	x
H87	dospělý	F	20-30 let	x
H111	dítě	x	7 let	x
H121	dospělý	M	40-50 let	x
H122	dospělý	F	30-40 let	156 cm
H131	dítě	x	2 roky	x
H136	dospělý	F	20-30 let	x
H148	dospělý	M	20-30 let	161 cm
H152	novorozenec	x	x	x
H153	dítě	x	8 let	x
H154	dospělý	F	30-40 let	x
H162	dospělý	x	x	x
H164	dítě	x	8 let	128 cm

H169	dospělý	x	40-50 let	x
H172	dítě	x	5 let	x
H173	dospělý	x	20-30 let	x
H175	dospělý	x	40-50 let	x
H176	dospělý	M	40-50 let	173 cm
H177	dospělý	x	40-60 let	x
H178	dospělý	x	40-50 let	x
H179	dospělý	x	30-40 let	x
H181	dítě	x	4 roky	x
H183	dítě	x	8 let	x
H185	dospělý	M	30-40 let	x
H186	dospělý	x	20-30 let	164 cm
H187	dospělý	x	40-60 let	x
H188	dítě	x	4 roky	x
H189	dospělý	x	20-30 let	x
H190	dítě	x	7 let	x
H191	dospělý	M	20-30 let	x
H192	dospělý	F	20-30 let	x
H193	dospělý	M	20-30 let	169 cm
H194	dospělý	M	40-50 let	x
H195	dospělý	F	30-40 let	x
H197	dospělý	M	40-50 let	171 cm
H198	dospělý	x	30-40 let	x
H199	dospělý	x	30-40 let	x
H200	dítě	x	14 let	x
H201	dítě	x	do 7 let	x
H202	dospělý	x	20-60 let?	x
H203	dospělý	M	30-40 let	x
H204	dítě	x	7 let	x
H205	senilis	x	60+	x
H206	dospělý	x	x	x
H207	dospělý	x	20-30 let	x
H208	dítě	x	6-8 let	x
H209	dospělý	x	20-30 let	x
H210	dospělý	x	x	x
H211	dospělý	x	20-30 let	x
H212	dospělý	F	20-40 let	x
H213	dospělý	x	x	x
H214	dospělý	F	x	x
H215	dospělý	x	x	x
H216	dospělý	x	x	x
H217	dospělý	x	30-40 let	x
H218	dítě	x	12 let	x
H219	dospělý	x	30-40 let	x
H220	dospělý	x	x	x

H222	dospělý	x	x	x
H223	dospělý	F	30-40 let	x
H224	dospělý	x	40-60 let	x
H225	dospělý	x	40-50 let	x
H226	dospělý	M	30-40 let	161 cm
H227	dítě	x	4 roky	x
H228	dítě	x	8 let	x
H229	dítě	x	8 let	x
H230	dítě	x	6 let	121 cm
H231	dospělý	x	30-40 let	x
H232	dítě	x	2 roky	x
H233	dítě	x	13 let	x
H235	dítě	x	4 roky	x
H236	dospělý	x	20-30 let	x
H237	dospělý	x	30-40 let	x
H238	dospělý	x	20-30 let	x
H239	dítě	x	8 let	x
H240	dítě	x	4 roky	x
H241	dítě	x	6 let	x
H243	dospělý	x	20-30 let	x
H244	dospělý	x	20-30 let	x
H245	dospělý	M	40-50 let	x
H246	dospělý	F	40-50 let	x
H247	juvenis	x	15-18 let	x
H248	dospělý	F	30-40 let	x
H249	dospělý	M	20-40 let	x
H250	dítě	x	7 let	x
H251	dospělý	M	20-30 let	165 cm
H252	dítě	x	4 roky	x
H253	dítě	x	5 let	x
H254	dospělý	x	30-40 let	x
H255	dítě	x	8 let	x
H256	dítě	x	4 roky	x
H257	dítě	x	11 let	x
H258	dospělý	M	40-50 let	x
H259	dítě	x	5 let	x
H260	dospělý	F	20-30 let	x
H261	dospělý	M	20-30 let	x
H262	dítě	x	7-14 let	x
H263	dospělý	x	20-30 let	x
H264	dospělý	F	20-30 let	x
H265	dospělý	F	20-30 let	x
H268	dítě	x	2 roky	x
H269	dítě	x	4 roky	x
H274	dospělý	x	40-50 let	x

H275	dítě	x	15 let	153 cm
H276	dospělý	F	30-40 let	159 cm
H277	dospělý	x	30-40 let	x
H278	dospělý	x	40-50 let	x
H279	juvenis	x	15-18 let	x
H280	dospělý	x	20-30 let	x
H281	dítě	x	8 let	x
H282	dospělý	F	20-30 let	x
H283	dítě	x	8 let	x
H284	dospělý	x	x	x
H285	dospělý	x	40-60 let	x
H286	dospělý	x	x	x
H287	dítě	x	4 roky	x
H288	dospělý	x	20-30 let	x
H289	dospělý	x	x	x
H291	dítě	x	9 let	x
H292	dospělý	x	30-40 let	x
H293	dospělý	x	40-50 let	x
H294	dítě	x	7 let	x
H296	dospělý	F	30-40 let	x
H297	dospělý	x	20-30 let	x
H298	dospělý	x	20-30 let	x
H299	dospělý	x	20-30 let	163 cm
H300	dospělý	M	30-40 let	x
H329	dospělý	F	30-40 let	x
H333	dítě	x	7 let	x
H336	dítě	x	10 let	x
H347	dospělý	F	20-30 let	x
H353	dospělý	x	x	x
H362	dospělý	M	30-40 let	x
H382	dospělý	M	20-30 let	168 cm
H388	dítě	x	5 let	116 cm
H389	dítě	x	4 roky	x
H390	dospělý	x	x	x
H391	dospělý	x	x	x
H399	dospělý	x	x	x
H400	dospělý	x	x	x
H401	dospělý	x	40-50 let	x

Tabulka č. 3 - Seznam nalezených kosterních pozůstatků ze středověké Židovské zahrady v Praze (ulice Vladislavova č.p. 52, ppč. 758)

Hrob	Kategorie	Pohlaví	Věk	Výška
Hrob 01	dítě	x	2-3 roky	x
Hrob 02	dítě	x	4 roky	x
Hrob 03	dítě	x	6 měsíců	x
Hrob 04	Hrob nebyl preparován na úroveň kostry			
Hrob 05	dospělý	F	40-50 let	x

Tabulka č. 4 - Seznam nalezených kosterních pozůstatků ze středověké Židovské zahrady v Praze (ulice Jungmannova č.p. 26, ppč. 710)

Hrob	Kategorie	Pohlaví	Věk	Výška
Hrob 8	dospělý	x	40-60 let	x
Hrob 9	Hrob nebyl preparován na úroveň kostry			
Hrob 18	dospělý	M	40-60 let	x
Hrob 19	dítě	x	13 let	x
Hrob 20	dospělý	F	do 25 let	x
Hrob 25	dospělý	F	do 25 let	x
Hrob 26	dospělý	x	20-30 let	x
Hrob 29	dospělý	F	20-25 let	x
Hrob 32	dítě	x	9 let	x
Hrob 33	Hrob nebyl preparován na úroveň kostry			
Hrob 37	dospělý	x	x	x
Hrob 38	Hrob nebyl v terénu analyzován			
Hrob 39	Hrob nebyl preparován na úroveň kostry			
Hrob 40	Hrob nebyl preparován na úroveň kostry			
Hrob 41	Hrob nebyl preparován na úroveň kostry			

Anotace

Práce se v případové části zaměří na analýzu odkrytých židovských pohřebišť v českých zemích z období středověku a raného novověku (např. Praha, Prostějov) metodami archeologické antropologie (výzkum kosterních pozůstatků, forenzní expertíza, paleopatologie apod.) s ohledem na širší evropský kontext. V teoretické části se pokusí jednak shrnout metodologické výzvy tohoto výzkumu, a rovněž nastínit etické otázky vyvěrající z napětí mezi striktním halachickým zákazem manipulovat s těly pohřbených (exhumace) a archeologickými vykopávkami provedenými na našem území.

Jméno a příjmení autora: Bc. Pavlína Niklová

Název fakulty: Filozofická fakulta

Název katedry: Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových

Název diplomové práce: Výzkum pohřbívání Židů v českých zemích s využitím metod archeologické antropologie

Vedoucí bakalářské práce: Mgr. Daniel Soukup, Ph.D.

Počet znaků: 250 957

Počet příloh: 4

Počet titulů použité literatury: 115

Klíčová slova: archeologický výzkum – hřbitov – pohřebiště – Židé – pohřební ritus – středověk – novověk – České země – Evropa

Annotation

In the case study, the work will focus on the analysis of uncovered Jewish cemeteries in the Czech lands from the Middle Ages and early modern times (e.g., Prague, Prostějov) by methods of archaeological anthropology (skeletal remains research, forensic expertise, paleopathology, etc.) with regard to the wider European context. The theoretical part will try to summarize the methodological challenges of this research and also outline the ethical issues arising from the tension between the strict halachic ban of handling buried bodies (exhumation) and archaeological excavations carried out in our territory.

Name of Author: Bc. Pavlína Niklová

Name of Faculty: Faculty of Arts

Name of Department: Kurt and Ursula Center for Jewish Studies

Name of Thesis: Research on the burial of Jews in the Czech lands using the methods of archaeological anthropology

Name of Supervisor: Mgr. Daniel Soukup, Ph.D.

Number of Characters: 250 957

Number of Appendices: 4

Number of Works Cited: 115

Key words: archeological research – cemetery – burial site – Jews – funeral rite – Middle Ages – Modern age – Czech lands – Europe